

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра міжнародних відносин

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНТЕРНЕТ-ЦЕНЗУРИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав студент 6 курсу 603 групи
Спеціальності 291 Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії

Бурдяк Павло Богданович

Керівник: к.філософ.н., доц. Струтинський В.Є.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри №3

від «13» жовтня 2021 року

зав. кафедри _____ доц. Макар В.Ю.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Загальнонауковий рівень методологічного аналізу.....	8
1.2. Конкретно-науковий рівень методологічного аналізу	11
1.3. Джерельна база дослідження	13
1.4. Стан наукової розробки проблематики	15
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ В ІНТЕРНЕТІ ТА ІНТЕРНЕТ-ЦЕНЗУРИ.....	22
2.1. Свобода вираження поглядів онлайн як невід’ємне право людини	23
2.1.1. Регуляторна діяльність ООН	23
2.1.2. Регуляторна діяльність РЄ	24
2.2. Допустимі обмеження свободи вираження поглядів онлайн.....	26
2.2.1. Нормативне регулювання Інтернет-цензури у межах ООН	26
2.2.2. Нормативне регулювання Інтернет-цензури у межах РЄ	28
2.2.3. Прецедентне право Європейського суду з прав людини	29
2.3. Концептуалізація «центрального випадку» для централізованого аналізу Інтернет-цензури	35
РОЗДІЛ 3. ІНТЕРНЕТ-ЦЕНзуРА В РОСІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	37
3.1. Законодавче регулювання Інтернет-цензури в Росії	37
3.1.1. Передумови запровадження Інтернет-цензури в РФ.....	37
3.1.2. Державний контроль за свободою дотримуватися поглядів в Інтернеті: прийняття поправок до Кримінального кодексу РФ	38
3.1.3. «Закон про інформацію» як основа державного нагляду за свободою інформації онлайн	40
3.2. Інтернет-цензура в РФ у межах гібридної війни проти України	42
3.2.1. Проведення проти Рафіса Кашапова	43

3.2.1.1. Перебіг провадження та рішення російського суду	43
3.2.1.2. Відповідність провадження критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури	46
3.2.2. Обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru»	53
3.2.2.1. Обставини та перебіг справи.....	53
3.2.2.2. Відповідність обмеження критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури	55
РОЗДІЛ 4. ІНТЕРНЕТ-ЦЕНзуРА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ	64
4.1. Законодавче регулювання Інтернет-цензури в Україні.....	64
4.1.1. Передумови запровадження Інтернет-цензури в Україні	64
4.1.2. Державне регулювання свободи дотримуватися поглядів в Інтернеті шляхом використання Кримінального кодексу України	65
4.1.3. Обмеження доступу до інформації онлайн у контексті Закону України «Про санкції»	67
4.2. Інтернет-цензура в Україні у межах російсько-української гібридної війни.....	68
4.2.1. Провадження проти Тетяни Дюніної	70
4.2.1.1. Перебіг провадження та рішення українського суду.....	70
4.2.1.2. Відповідність провадження критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури.	71
4.2.2. Блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники».....	82
4.2.2.1. Обставини та перебіг справи.....	82
4.2.2.2. Відповідність блокування критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури	85
ВИСНОВКИ	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	99
ДОДАТКИ	112
Додаток А. Список прецедентів Європейського суду з прав людини	112
SUMMARY	113

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини (European Convention on Human Rights)

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights)

ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини (Universal Declaration of Human Rights)

КК – Кримінальний кодекс

ККРФ - Кримінальний кодекс Російської Федерації (Уголовный кодекс Российской Федерации)

ККУ – Кримінальний кодекс України

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (International Covenant on Civil and Political Rights)

ООН – Організація Об'єднаних Націй (United Nations)

РЄ – Рада Європи (Council of Europe)

РНБО – Рада національної безпеки і оборони України

Роскомнадзор – Федеральна служба з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій (Федеральная служба по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций)

РПЛ – Рада ООН з прав людини (United Nations Human Rights Council)

РФ – Російська Федерація (Российская Федерация)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Особливістю російсько-української гібридної війни є конфронтація держав в інформаційній сфері. Важливим майданчиком для розгортання інформаційного аспекту гібридної війни між Росією та Україною стала мережа Інтернет. Обидві держави використовують онлайн-платформи як для поширення контенту, що відображає ключові наративи центральної влади відповідних країн, так і для реалізації Інтернет-цензури, тобто обмеження доступу до певних висловлювань та інформації в мережі Інтернет. Є підстави вважати, що в умовах російсько-української гібридної війни Інтернет-цензура застосовується Росією та Україною для обмеження доступу до окремих категорій онлайн-висловлювань і контенту, які містять наративи супротивника та критикують позицію центральної влади у конфлікті. Незважаючи на те, що така політика цензурування Інтернету в обох державах є суперечливою з погляду міжнародного права, станом на сьогодні є обмежена кількість наукових робіт, які надають когерентний аналіз законодавчих і практичних аспектів реалізації «гібридного» виміру Інтернет-цензури в РФ та Україні крізь призму міжнародно-правових норм.

Таким чином, актуальність теми даного дослідження полягає в акцентуації нормативно-правового інструментарію та практичних механізмів реалізації Інтернет-цензури в Росії та Україні у контексті російсько-української гібридної війни. Підвищена увага приділяється висвітленню репрезентативних випадків Інтернет-цензури в обох державах у світлі основоположних засад міжнародного права, закріплених у нормативно-правовій базі Організації Об'єднаних Націй (ООН) і Ради Європи (РЄ).

ООН і РЄ були обрані для аналізу з двох причин. По-перше, релевантні міжнародно-правові документи ООН і РЄ містять детально розвинені норми регулювання свободи вираження поглядів онлайн і прийнятної Інтернет-цензури. По-друге, джерела права ООН і РЄ формують міжнародно-правові рамки, які є спільними і обов'язковими до виконання Росією та Україною, оскільки обидві держави є учасницями відповідних міжнародних організацій.

Мета дослідження. Мета написання роботи – з’ясувати, які нормативно-правові інструменти використовуються в Росії та Україні для реалізації Інтернет-цензури у межах гібридної війни між двома державами, і визначити відповідність онлайн-цензури в обох державах міжнародно-правовим нормам.

Завдання дослідження. Відповідно до вказаної мети, завдання роботи полягають у наступному:

- визначити міжнародно-правові критерії ООН і РЄ щодо допустимих обмежень свободи вираження поглядів онлайн і концептуалізувати шкалу міжнародно-правового оцінювання Інтернет-цензури з огляду на ці критерії;

- висвітлити національне законодавче підґрунтя для реалізації Інтернет-цензури в Російській Федерації на українському напрямку;

- надати міжнародно-правову характеристику онлайн-цензури в Росії у контексті гібридної війни РФ проти України крізь призму міжнародно-правових критеріїв шкали оцінювання допустимої Інтернет-цензури. Для цього буде проаналізовано російську Інтернет-цензуру у провадженні проти Рафіса Кашапова і блокуванні доступу до вебсайту «Каспаров.Ru»;

- з’ясувати внутрішню нормативно-правову базу, на якій ґрунтується російський вимір Інтернет-цензури в Україні;

- здійснити міжнародно-правовий аналіз Інтернет-цензури в Україні у межах російсько-української гібридної війни крізь призму міжнародно-правових критеріїв шкали оцінювання допустимої Інтернет-цензури. Для цього буде розглянуто провадження проти Тетяни Дюніної і обмеження доступу до онлайн-ресурсів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники».

Об’єкт дослідження. Об’єктом дослідження є Інтернет-цензура в Росії та Україні як інструмент інформаційного протистояння між двома державами в умовах російсько-української гібридної війни.

Предмет дослідження. Предметом дослідження виступають міжнародно-правові критерії допустимої Інтернет-цензури, нормативно-правові інструменти політики обмеження свободи вираження поглядів онлайн в Росії та Україні, а також репрезентативні випадки реалізації гібридного

виміру Інтернет-цензури в обох державах у контексті міжнародно-правових критеріїв допустимої Інтернет-цензури.

Обмеження дослідження. У цього дослідження є три обмеження. По-перше, ми аналізуємо лише вибрані нормативно-правові документи ООН, РЄ, Росії та України, які є релевантними для досягнення мети дослідження. Тобто, окремі джерела міжнародного і національного права свідомо упускаються. По-друге, ми розглядаємо виключно ті нормативно-правові акти, які є чинними на момент написання дослідження (станом на 1 грудня 2021 р.). По-третє, деякі науковці, такі як Вольфганг Бенедек і Маттіас Кеттемманн (2013), застосовують розширене трактування свободи вираження поглядів онлайн, яке охоплює, зокрема, свободу дотримуватися поглядів і їх виражати, свободу інформації, свободу науки, право на анонімність тощо. Однак для цілей цього дослідження ми застосовуємо вузьке тлумачення свободи вираження поглядів онлайн, яке включає свободу дотримуватися поглядів і їх виражати та свободу інформації.

Структура дослідження. Дипломна робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатку й анотації. У вступі вказано актуальність, мету, завдання, об'єкт, предмет і обмеження дослідження. У першому розділі представлено теоретико-методологічні засади дослідження. Другий розділ присвячено аналізу міжнародно-правових стандартів ООН і РЄ щодо свободи вираження поглядів онлайн та прийнятної Інтернет-цензури. У третьому розділі йдеться про Інтернет-цензуру в Росії як інструмент гібридної війни РФ проти України. Четвертий розділ розкриває застосування Україною Інтернет-цензури в умовах російсько-української гібридної війни. У висновках наведено основні результати дослідження і рекомендації. Список використаних джерел містить 98 позицій. У додатку подано перелік судових прецедентів ЄСПЛ, які використовуються у роботі. В анотації викладено короткий зміст дослідження. Загальний обсяг роботи становить 117 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Загальнонауковий рівень методологічного аналізу

Дане дослідження проводиться на двох рівнях методологічного аналізу: на рівні загальнонаукової методології і на рівні конкретно-наукової методології¹. Щодо загальнонаукової методології, ми послуговуємося методами емпіричного дослідження і загальнологічними методами і прийомами дослідження.

Серед методів емпіричного дослідження, які ми використовуємо, слід виокремити опис, порівняння і кейс-стаді.

З допомогою описового методу ми вивчаємо різноманітні первинні і вторинні джерела інформації міжнародного і національного характеру, які висвітлюють проблематику регулювання свободи вираження поглядів онлайн та Інтернет-цензури. До первинних джерел належать міжнародно-правові документи ООН і РЄ; релевантна національна законодавча база РФ та України; прецеденти ЄСПЛ; судові вироки, пов'язані з аналізом вибраних випадків Інтернет-цензури в Росії та Україні. Серед вторинних джерел необхідно виділити наукові доробки вітчизняних та закордонних вчених; правові аналізи та інтерпретації досліджуваних нормативно-правових документів; доповіді вітчизняних, іноземних і міжнародних правозахисних організацій; матеріали новинних онлайн-ресурсів тощо.

Щодо методу порівняння, ми застосовуємо його для здійснення якісного аналізу на двох рівнях: перший рівень – визначення схожості та/або відмінності джерел м'якого права (рекомендаційний характер) і жорсткого права (обов'язковий характер) ООН і Ради Європи, які регламентують захист свободи вираження поглядів онлайн та визначають умови допустимої онлайн-цензури; другий рівень – порівняння нормативно-правових інструментів та конкретних репрезентативних випадків реалізації Інтернет-цензури в Росії та Україні в умовах гібридної війни між двома державами.

¹ Основи методології та організації наукових досліджень / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учб. літ., 2010. С. 23-34.

Для вивчення імплементації законодавчих механізмів Інтернет-цензури в Росії та Україні на практиці, ми застосовуємо метод кейс-стаді (або «дослідження випадку»). У межах методу кейс-стаді ми обрали кілька конкретних репрезентативних випадків онлайн-цензури в Росії та Україні.

Так, практичне використання Інтернет-цензури в Росії як інструменту гібридної війни РФ проти України проаналізовано на прикладі справ проти активіста Р. Кашапова і вебсайту «Каспаров.Ru». Р. Кашапов був ув'язнений на три роки, а вебсайт «Каспаров.Ru» - повністю заблокований, ймовірно за критику збройної агресії Росії проти України у 2014 р.² На основі доповідей міжнародних організацій «Freedom House», «Article 19» і «Human Rights Watch» визначено, що кейси проти Р. Кашапова і «Каспаров.Ru» є репрезентативними, оскільки ці два провадження адекватно демонструють загальні тенденції використання механізмів Інтернет-цензури в Росії³.

Щодо обмеження свободи вираження поглядів онлайн в Україні у межах російсько-української гібридної війни, слід зазначити, що російський вимір Інтернет-цензури в Україні представлено у вигляді аналізу репрезентативних справ проти мешканки Мелітополя Тетяни Дюніної та онлайн-ресурсів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники». Проти Т. Дюніної було застосовано заходи кримінально-правового характеру у вигляді 3 років позбавлення волі зі звільненням від відбування покарання з однорічним іспитовим строком⁴. Причиною стало опублікування Т. Дюніною двох онлайн-публікацій, які ймовірно містили заклики до здійснення дій з метою приєднання південно-східних областей України до складу Росії⁵. Стосовно онлайн-ресурсів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», доступ до них

² Article 19. Digital Rights in Russia: An Analysis of the deterioration to Freedom of Expression Online. *Article 19*. 2017. P. 15, 21. URL: https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38696/case_studies_R02_A5_WEB.pdf (date of access: 23.11.2020); Freedom House. Freedom on the Net 2015 – Russia. *Refworld*. 2015. P. 5, 10. URL: <https://www.refworld.org/docid/5632179d16.html> (Last accessed: 05.11.2020); Maida A. Online and On All Fronts - Russia's Assault on Freedom of Expression. *Human Rights Watch*. 2017. URL: <https://www.hrw.org/report/2017/07/18/online-and-all-fronts/russias-assault-freedom-expression> (Last accessed: 03.11.2020).

³ Ibid.

⁴ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 4 вересня 2018 р., судова справа № 320/6302/18.

⁵ Там само.

було повністю заблоковано ймовірно за те, що ці вебсайти слугували, зокрема, майданчиками для ведення інформаційного аспекту гібридної війни Росії проти України⁶. Обмеження доступу до цих трьох веб-ресурсів доцільно розглядати у їх сукупності, тобто аналізувати їх разом, оскільки «Вконтакте», «Однокласники» і «Mail.ru» є сервісами «Mail.ru Group», і мотивувальна частина українських владних органів щодо підстав і виду блокування цих трьох веб-ресурсів була ідентичною і об'єднала «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» в одну категорію сайтів⁷.

Проаналізувавши низку судових проваджень, які стосувалися обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті⁸, а також вивчивши практику обмеження свободи інформації онлайн в Україні внаслідок застосування Закону України «Про санкції»⁹, ми визначили, що провадження проти Т. Дюніної і блокування доступу до «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» адекватно відображають загальні тенденції застосування національних нормативно-правових інструментів реалізації Інтернет-цензури в Україні на російському напрямку, тому ці випадки можуть вважатися репрезентативними.

Крім методів емпіричного дослідження, ми також використовуємо загальнологічні методи і прийоми дослідження, серед яких слід виокремити методи аналізу, синтезу, індукції та аналогії.

Методи аналізу та синтезу необхідно розглядати у їх взаємозв'язку одного з іншим. Так, завдяки методу аналізу ми визначаємо та досліджуємо основоположні міжнародно-правові критерії допустимих обмежень свободи

⁶ Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/036543-еп «Отменить блокировку интернет-ресурса Вконтакте». *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/36543> (дата звернення: 18.11.2021).

⁷ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 15.05.2017 №133/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (дата звернення: 13.07.2021).

⁸ Опришко Л., Володовська В., Дворовий М. Свобода слова в інтернеті. Законодавчі ініціативи та практика розгляду кримінальних справ в Україні в 2014–2018 роках. *Платформа прав людини*. 2019. URL: https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/zvit_1.pdf (дата звернення: 15.11.2021).

⁹ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні: як непомітно відкрити скриньку Пандори. *Лабораторія цифрової безпеки*. 2021. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2021/06/Sanctions_and_Internet_UPD_2.pdf (дата звернення: 13.07.2021).

вираження поглядів онлайн. Далі, спираючись на визначені критерії, ми застосовуємо метод синтезу для концептуалізації шкали оцінювання прийнятної Інтернет-цензури. Відтак знову використовуємо метод аналізу для надання оцінки репрезентативних кейсів (або «випадків») Інтернет-цензури в Росії та Україні у контексті російсько-української гібридної війни. Оцінка репрезентативних кейсів здійснюється крізь призму міжнародно-правових критеріїв прийнятної Інтернет-цензури.

Шляхом застосування методу індукції ми робимо узагальнюючі висновки про основні тенденції практичного виміру реалізації Інтернет-цензури в Росії та Україні на підставі проаналізованих репрезентативних випадків обмежень свободи вираження поглядів онлайн в обох країнах.

Стосовно методу аналогії, ми використовуємо його при аналізі прецедентної практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Точніше кажучи, слідуючи принципу «права, які людина має офлайн, мають однаковою мірою бути захищені онлайн»¹⁰, ми проводимо паралелі та встановлюємо схожості між рішеннями ЄСПЛ у справах, що стосуються офлайн-ЗМІ, і справах щодо онлайн-ЗМІ. Як наслідок, при аналізі проваджень проти онлайн-ЗМІ, ми послуговуємося певними аспектами інтерпретації Страсбурзьким судом свободи вираження поглядів у провадженнях щодо офлайн-ЗМІ.

1.2. Конкретно-науковий рівень методологічного аналізу

Головним конкретно-науковим методом, який використовується у цьому дослідженні, є метод централізованого аналізу¹¹. Концепція централізованого аналізу була розроблена австралійським філософом права Джоном Фіннісом, який першим застосував цей метод для аналізу правових систем. У своїй праці «Природне право і природні права» Дж. Фінніс зазначив, що централізований аналіз здійснюється шляхом концептуалізації і

¹⁰ The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2012 № 20/8. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/731540?ln=en> (Last accessed: 22.11.2020).

¹¹ Cheng T. The Central Case Approach to Human Rights: Its Universal Application and the Singapore Example. *Washington International Law Journal*. 2004. Vol. 13, № 2. P. 257 - 302. URL: <https://digitalcommons.law.uw.edu/wilj/vol13/iss2/2/> (Last accessed: 12.12.2020).

подальшого застосування «центрального випадку» («central case») для вивчення правових систем. «Центральний випадок», за словами автора, - це ідеальний тип правової системи, в якій чинні норми відповідають принципам моралі та практичної обґрунтованості¹². На думку Дж. Фінніса, «центральный випадок» має використовуватися вченими-юристами як орієнтир для централізованого аналізу відхилень наявних правових систем (де-факто) від ідеальної моделі «центрального випадку» правових систем (як в теорії)¹³.

Концепцію «центрального випадку» Дж. Фінніса продовжив розвивати сінгапурський вчений-юрист Тай-Хен Ченг. Т. Ченг екстраполював концепцію «центрального випадку» зі сфери дослідження правових систем на сферу прав людини. Дослідник стверджував, що в межах будь-якого права людини можна знайти певні аспекти відхилення від міжнародно-правових стандартів, а також інші аспекти, коли міжнародно-правові стандарти гарантуються¹⁴. Концепція «центрального випадку» дозволяє здійснювати аналіз всіх аспектів наявного стану захисту певного права людини у порівнянні з ідеально можливим станом захисту цього права («центральним випадком»)¹⁵. Такий метод аналізу має назву «централізований аналіз». Замість того, щоб просто вказувати на факт порушення чи дотримання певною країною того чи іншого права людини (як цього вимагає загальноприйнятий бінарний аналіз), метод централізованого аналізу розділяє певне право людини на окремі складові елементи з метою вивчення практичної реалізації кожного елемента у конкретній державі на предмет відповідності «ідеальній системі прав людини»¹⁶.

Загалом, централізований аналіз є методом комплексного вивчення ступеня захисту прав людини у конкретній державі. Спершу цей метод передбачає концептуалізацію «центрального випадку» - ідеальних обставин, за яких конкретне право людини має застосовуватися та захищатися. Далі

¹² Finnis J. Natural law and natural rights. 2 ed. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 14-15.

¹³ Ibid.

¹⁴ Cheng T. The Central Case. P. 261

¹⁵ Ibid., P. 259 - 262

¹⁶ Ibid.

централізований аналіз допомагає визначити, в яких саме аспектах де-факто ситуація з правом людини відхиляється від ідеальної ситуації («центрального випадку»).

У цьому дослідженні ми адаптуємо метод централізованого аналізу для оцінки правомірності заходів Інтернет-цензури. Так, ми концептуалізуємо «центрального випадку» допустимої Інтернет-цензури, який включатиме міжнародно-правові критерії, при дотриманні яких обмеження свободи вираження поглядів онлайн вважатимуться прийнятним. Концептуалізація «центрального випадку» прийнятної Інтернет-цензури викладена у Розділі 2 дипломної роботи. Далі, у Розділі 3 і Розділі 4, на підставі міжнародно-правових критеріїв «центрального випадку» ми проведемо централізований аналіз репрезентативних випадків обмеження свободи вираження поглядів онлайн у Росії та Україні у контексті російсько-української гібридної війни. Централізований аналіз вибраних справ покаже, які критерії прийнятної Інтернет-цензури були витримані відповідними державами, а які – порушені. Також буде зроблено висновок про дотримання чи порушення міжнародно визнаного права на свободу вираження поглядів онлайн в обох державах.

1.3. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження складається з низки первинних і вторинних джерел інформації.

До первинних джерел належать наступні:

- міжнародно-правові інструменти м'якого і жорсткого права ООН і РЄ, що регулюють питання свободи вираження поглядів онлайн та Інтернет-цензури. Головним юридично зобов'язувальним документом жорсткого права у межах ООН є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП), а у рамках РЄ – Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ). Серед інструментів м'якого права ООН і РЄ ми аналізуємо декларації, резолюції, рекомендації та ін. документи рекомендаційного характеру, які інтерпретують застосування МПГПП і ЄКПЛ як у фізичному світі, так і в онлайн-просторі: наприклад, Резолюція ООН від 16.07.2012 «Про сприяння,

захист та здійснення прав людини в Інтернеті», Декларація Комітету міністрів РЄ від 13.05.2005 «Про права людини та верховенства права в інформаційному суспільстві». Підвищена увага приділяється вивченню прецедентної практики ЄСПЛ у справах, що стосуються захисту та допустимих обмежень свободи вираження поглядів онлайн і офлайн: Їлдірим проти Туреччини, Баская та Окчуоглу проти Туреччини та ін. (див. Додаток А);

- положення національного законодавства Російської Федерації та України, які використовуються обома країнами для обмеження права на свободу вираження поглядів в Інтернеті: у Росії – це окремі положення Кримінального кодексу РФ і Закону «Про інформацію», в Україні – окремі положення Кримінального кодексу України і Закон «Про санкції»;

- судові вироки та матеріали справ, обраних для аналізу з метою демонстрації репрезентативних прикладів застосування нормативно-правового інструментарію Інтернет-цензури в Росії та Україні у межах російсько-української гібридної війни. Для ілюстрації обмеження свободи вираження поглядів онлайн в Росії аналізуються справи проти активіста Рафіса Кашапова і вебсайту «Каспаров.Ru». Щодо Інтернет-цензури в Україні, вивчаються провадження проти мешканки Мелітополя Тетяни Дюніної і онлайн-ресурсів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники».

До вторинних джерел інформації належать такі:

- наукові статті, публікації, монографії, аналітичні звіти та посібники вітчизняних та закордонних науковців, адвокатів та правових експертів, які висвітлюють тематику міжнародно-правового регулювання свободи вираження поглядів онлайн, а також практичне застосування Інтернет-цензури в Росії та Україні: доробки Віталія Мороза, Ольги Кирилюк, Максима Дворового, Олександра Бурмагіна, Анни Широканої, Ольги Сілютіної, Вольфганга Бенедєка, Маттіаса Кеттеманна та ін.;

- юридичні аналізи та інтерпретації нормативно-правових документів міжнародного та національного характеру, які регламентують захист свободи вираження поглядів онлайн і порядок обмеження доступу до

певних типів Інтернет-ресурсів: матеріали Максима Дворового, Олександра Бурмагіна, Людмили Опришко, Коаліції «За вільний Інтернет» та ін.;

- доповіді вітчизняних, іноземних і міжнародних організацій, які вивчають питання свободи вираження поглядів в російському та українському сегментах Інтернету: «Харківська правозахисна група», «Меморіал», «Сова», «Freedom House», «Article 19», «Human Rights Watch» та ін.;

- релевантні матеріали інформаційних Інтернет-ресурсів: «Укрінформ», «Радіо Свобода», «Каспаров.Ru» та ін.

1.4. Стан наукової розробки проблематики

З виникненням і розповсюдженням Інтернету у глобальних масштабах перед світовим співтовариством постало питання щодо необхідності забезпечення певного рівня контролю над «мережею мереж». Дискусії стосовно розробки стандартів та правил регулювання Інтернету зводилися до двох основних підходів. Перший передбачав, що Інтернет, як унікальна сфера людської діяльності, потребує абсолютно нового набору правил та керівних інститутів. Так, прихильники цієї позиції, Девід Джонсон і Девід Пост (1997), виступали за створення нових законів і нових інституцій, які б регулювали Інтернет і забезпечували дотримання норм поведінки в онлайн-просторі¹⁷.

Прихильники другого підходу до регулювання Інтернету стверджували, що поява «мережі мереж» не потребувала розробки нових правил, заточених виключно під онлайн-простір. Джек Голдсміт і Тім Ву (2006) переконували, що достатньо лише адаптувати наявні нормативно-правові документи і стандарти до Інтернету, враховуючи характерні особливості останнього¹⁸.

Наразі все вказує на те, що світове співтовариство дотримується другого підходу до регулювання Інтернету, який передбачає пристосування чинних правових норм фізичного світу до Інтернет-простору. Так, ООН і РЄ

¹⁷ Johnson D., Post D. The Rise of Law on the Global Network: Information Policy and the Global Information Infrastructure. *Borders in Cyberspace* / Ed. B. Kahin, C. Nesson. Harvard: Harvard Information Infrastructure Project, 1997. P. 3-48.

¹⁸ Goldsmith J., Wu T. Who Controls the Internet? Illusions of a Borderless World : a book. New York: Oxford University Press, Inc., 2006. 239 p.

закликають, щоб держави застосовували наявні міжнародно-правові стандарти прав людини, закріплені у ЗДПЛ, МПГПП і ЄКПЛ, не лише у фізичному, але й у віртуальному світі¹⁹. Це питання детальніше розглядається у наступному розділі. Точніше кажучи, Розділ 2 дипломної роботи містить порівняльний аналіз підходів ООН і РЄ до регулювання свободи вираження поглядів онлайн та Інтернет-цензури. Далі, у Розділі 3 і Розділі 4, релевантні міжнародно-правові норми ООН і РЄ застосовуються для аналізу Інтернет-цензури в Росії та Україні у контексті російсько-української гібридної війни.

Що стосується Інтернет-цензури в Росії, деякі дослідження на предмет регулювання Інтернету в Росії вже були проведені. Ксенія Єрмошина, Бенджамін Лавлак і Франческа Мусіані (2021) зазначають, що характерною рисою державного регулювання Інтернету в Росії протягом останніх років є тенденція посилення централізації та державного контролю над російським сегментом «мережі мереж»²⁰. Автори підкреслюють, що державний нагляд за Інтернетом посилюється на законодавчому рівні у вигляді запровадження відповідних нормативно-правових інструментів²¹. Міжнародна правозахисна організація «Reporters Without Borders» (2019) у своєму звіті відзначає, що після масових антиурядових протестів 2011-2012 рр. російські законодавці ухвалили численні закони, які встановили значні обмеження на свободу вираження поглядів в Інтернеті: «Закон про «чорний список» сайтів», «Закон Лугового», прийняття поправок до Кримінального кодексу РФ тощо²². Такої ж позиції дотримується інша міжнародна правозахисна організація, «Article 19» (2017), яка розглядає намагання російських владних органів жорстко контролювати поширення інформації в Інтернеті як дії, що суттєво обмежують

¹⁹ Human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2012 ; On human rights and the rule of law in the Information Society : Declaration of the Committee of Ministers of the Council of Europe of 13.05.2005 № CM(2005)5. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp (Last accessed: 28.11.2020).

²⁰ Ermoshina K., Loveluck B., Musiani F. A market of black boxes: The political economy of Internet surveillance and censorship in Russia. *Journal of Information Technology and Politics*. 2021. P. 2-3. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03190007/document> (Last accessed: 28.04.2021).

²¹ Ibid.

²² Reporters Without Borders. Taking Control? Internet Censorship and Surveillance in Russia. *Reporters Without Borders*. 2019. P. 12-21. URL: https://www.reporter-ohne-grenzen.de/fileadmin/Redaktion/Downloads/Berichte/2019/russiareport_web_updated.pdf (Last accessed: 28.04.2021).

права Інтернет-користувачів²³. Аліна Полякова та Кріс Месероле (2019) вживають термін «цифровий авторитаризм» для позначення політики регулювання та цензурування Інтернету, яку здійснює російська влада²⁴.

Більшість досліджень, які вивчають політику Росії щодо обмеження Інтернет-свобод, розглядають зростання державного регулювання «мережі мереж» та Інтернет-цензуру в Росії здебільшого у світлі посилення авторитарних тенденцій в РФ, пов'язаних з політикою В. Путіна. Марк Крамер (2014) відзначає, що після повернення В. Путіна на пост президента у травні 2012 р. в Росії загострилися авторитарні тенденції, що призвело до наступу російської влади на Інтернет-свободи²⁵. Антонін Платтнер (2019) заявляє, що жорсткий контроль над «мережею мереж» став одним із основних елементів «керованої демократії» В. Путіна²⁶. Водночас варто зауважити, що ці дослідження, як правило, не звертають особливої уваги контекст російсько-української гібридної війни та його вплив на формування російської політики встановлення державного контролю над Інтернетом. Тому метою даного дослідження є, зокрема, доповнити наявні наукові знання про державне регулювання «мережі мереж» та Інтернет-цензуру в Росії шляхом акцентуації впливу військово-політичного аспекту російсько-українських відносин на формування Інтернет-цензури в РФ.

Новизна роботи також проявляється у тому, що ми розглядаємо Інтернет-цензуру в Росії як інструмент інформаційного виміру гібридної війни РФ проти України. Слід зазначити, що в епіцентрі досліджень інформаційного аспекту гібридної війни Росії проти України зазвичай знаходяться інформаційно-пропагандистські кампанії РФ, які проводяться за допомогою

²³ Article 19. Digital Rights in Russia. P. 20

²⁴ Polyakova A., Meserole C. Exporting digital authoritarianism: The Russian and Chinese models. *Foreign Policy program at Brookings*. 2019. P. 1. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/08/FP_20190827_digital_authoritarianism_polyakova_meserole.pdf (Last accessed: 28.04.2021).

²⁵ Kramer M. The Clampdown on Internet Activities in Russia and the Implications for Western Policy. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/the-clampdown-on-internet-activities-in-russia-and-the-implications-for-western-policy/> (Last accessed: 28.04.2021).

²⁶ Plattner A. The Digital Counter-Revolution: Why the Kremlin pursues a sovereign Internet. *International Centre for Defence and Security*. 2019. P. 3. URL: https://icds.ee/wp-content/uploads/2019/11/ICDS-Analysis_The-Digital-Counter-Revolution_Antonin-Plattner_November-2019.pdf (Last accessed: 28.04.2021).

російських ЗМІ, до яких належать «Россия сегодня», «Первый канал», «РИА Новости» та інші широковідомі рупори російської пропаганди²⁷. Разом з тим значно менше уваги приділяється інформаційному інструментарію Інтернет-цензури в Росії у контексті гібридної війни Кремля проти України. У даній роботі ми спробуємо частково заповнити цю прогалину.

Якщо більшість сучасних досліджень з регулювання «мережі мереж» в Росії не приділяють достатньо уваги українському фактору формування і реалізації Інтернет-цензури РФ, то у випадку зі станом наукової розробки проблематики Інтернет-цензури в Україні ситуація обернено пропорційна. Більшість науковців цілком слушно відзначають значний вплив російсько-української гібридної війни на становлення та імплементацію Інтернет-цензури в Україні.

Збройна агресія РФ проти України, яка триває вже понад сім років, знайшла відображення у суспільно-політичному дискурсі щодо балансування права на свободу вираження поглядів і допустимих обмежень цього права зважаючи на потребу гарантування територіальної цілісності і національних інтересів України. Олександр Бурмагін, Людмила Опришко і Дарія Опришко (2019) підкреслюють позицію численних правозахисних організацій, які неодноразово переконували, що навіть в умовах збройного конфлікту потрібно забезпечити дотримання, зокрема, стандартів свободи вираження поглядів²⁸. Водночас органи державної влади зазвичай стверджували, що свободою вираження поглядів варто поступитись з метою захисту національної безпеки України²⁹. У контексті свободи вираження поглядів в

²⁷ Гетьманчук М. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник*. 2017. URL: <http://vzv.asv.gov.ua/article/download/157339/156574> (дата звернення: 10.10.2020) ; Коваль Д., Короткий Т. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: оцінка міжнародного співтовариства. *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. 2014. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/7464> (дата звернення: 12.12.2020) ; Лазоренко О. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Випуск № 3. С. 124-133. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/spa_2015_3_19.pdf (дата звернення: 12.12.2020) ; Юськів Б., Хомич С. Роль медіа-пропаганди в умовах «гібридної війни». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. Випуск № 132. С. 27-43. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/download/3172/2847> (дата звернення: 07.11.2020).

²⁸ Бурмагін О., Опришко Л., Опришко Д. Свобода вираження поглядів під час збройного конфлікту. Огляд практики Європейського суду з прав людини. *Платформа прав людини*. 2019. С. 5. URL: https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Draft_Chapter_on_ECHR_preview.pdf (дата звернення: 07.11.2020).

²⁹ Там само.

Інтернеті Ольга Кирилюк (2017) наголошує, що збройна агресія Росії спонукала трансформацію парадигми законодавчого регулювання «мережі мереж» в Україні: держава перейшла від «політики невтручання» до політики, у межах якої захист національної безпеки і гарантування свободи вираження поглядів вважаються не комплементарними, а радше взаємовиключними концепціями³⁰.

Слід зауважити, що в Україні процес урівноваження необхідності захисту національної безпеки з потребою гарантувати свободу вираження поглядів онлайн у контексті російсько-української гібридної війни ускладнюється низкою факторів. Максим Дворовий (2021) підкреслює, що в Україні немає спеціальних законів для врегулювання порядку обмеження свободи вираження поглядів в Інтернеті задля захисту національної безпеки держави³¹. Олександр Бурмагін і Людмила Опришко (2019) нагадують, що немає в Україні і нормативно-правових документів, які б становили правові рамки регулювання Інтернету як такого³².

Втім, попри недосконалість чинних законодавчих механізмів гарантування національної та інформаційної безпеки України в онлайн-просторі, особливо у контексті протидії інформаційному аспекту гібридної агресії Росії, українські владні органи реалізують активну політику Інтернет-цензурування (про)російського контенту. Інтернет-цензура на російському напрямку здійснюється в Україні шляхом реінтерпретації та використання на новий лад наявних нормативно-правових інструментів. Віталій Мороз (2018) зазначає, що цими інструментами є Закон України «Про санкції» і окремі положення Кримінального кодексу України³³.

³⁰ Кирилюк О. Чи слід Україні скасувати санкції проти російських інтернет-платформ? *Freedom House*. 2017. URL: <https://freedomhouse.org/report/policy-brief/2019/chi-slid-ukraini-skasuvati-sankcii-proti-rosiyskikh-internet-platform> (дата звернення: 12.11.2020).

³¹ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 14.

³² Бурмагін О., Опришко Л. Свобода слова в інтернеті. Практичний посібник. *Платформа прав людини*. 2019. С. 7. URL: <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/СВОБОДА-СЛОВА-В-ІНТЕРНЕТІ.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).

³³ Мороз В. Аналітика: як порушували цифрові права у 2018 році в Україні. *Інтернет свобода*. 2018. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/analitika-yak-porushuvai-cifrovi-prava-u-2018-roci-v-ukrayini> (дата звернення: 16.11.2020).

Водночас є достатні підстави вважати, що застосування цих нормативно-правових інструментів для реалізації російського виміру Інтернет-цензури в Україні досить часто є суперечливим з точки зору національного та міжнародного права. Ольга Кирилюк (2017) та Петер Міцек і Дежі Олукотун (2017) вважають, що використання Закону України «Про санкції» для блокування російських онлайн-ресурсів в Україні ймовірно суперечить міжнародно-правовим нормам³⁴. Максим Дворовий (2021) і Коаліція «За вільний інтернет» (2018) стверджують, що застосування Закону України «Про санкції» для реалізації Інтернет-цензури в Україні на російському напрямку ймовірно порушує не лише міжнародно-правові норми, але й відповідні положення національного законодавства³⁵.

Стосовно практики використання окремих положень Кримінального кодексу України для обмеження свободи вираження поглядів онлайн, Віталій Мороз (2018) та Людмила Опришко, Віта Володовська і Максим Дворовий (2019) зазначили, що певні суперечливі моменти виникають у мотиваційній частині вироків, винесених українськими судами³⁶.

Однак, незважаючи на достатні підстави вважати, що застосування Закону України «Про санкції» і окремих положень Кримінального кодексу України для реалізації російського виміру Інтернет-цензури в українському сегменті Інтернету досить часто є суперечливим з точки зору міжнародного права, станом на сьогодні є порівняно невелика кількість наукових робіт, які надають комплексний аналіз репрезентативних кейсів (випадків) російського напрямку Інтернет-цензури в Україні на предмет відповідності міжнародно-правовим нормам. Таким чином, дане дослідження спробує частково заповнити цю прогалину.

³⁴ Кирилюк О. Чи слід Україні скасувати санкції проти російських інтернет-платформ? *Freedom House*. ; Micek P., Olukotun D. Ukraine's internet ban fights fire with fire: it's still censorship. *Access Now*. 2017. URL: <https://www.accessnow.org/ukraines-internet-ban-fights-fire-fire-still-censorship/> (Last accessed: 23.05.2021).

³⁵ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 12-19. ; Коаліція «За вільний інтернет». Юридичний аналіз Указу Президента про блокування сайтів. *Платформа прав людини*. 2018. URL: <https://www.ppl.org.ua/yuridichnij-analiz-ukazu-prezidenta-pro-blokuvannya-sajtiv.html> (дата звернення: 16.11.2020).

³⁶ Мороз В. Аналітика: як порушували цифрові права у 2018 році в Україні. ; Опришко Л., Володовська В., Дворовий М. Свобода слова в інтернеті. С. 12-17.

Підсумовуючи теоретико-методологічні засади дипломної роботи, слід відзначити, що це дослідження проводиться на двох рівнях методологічного аналізу: загальнонауковому і конкретно-науковому. Щодо загальнонаукового рівня, у роботі використовуються емпіричні (опис, порівняння та кейс-стаді) і загальнологічні (аналіз, синтез, індукція та аналогія) методи дослідження. Щодо конкретно-наукового рівня, використовується метод централізованого аналізу. У рамках цього дослідження централізований аналіз передбачає застосування міжнародно-правових критеріїв допустимої онлайн-цензури для вивчення репрезентативних випадків Інтернет-цензури в Росії та Україні.

Джерельна база дослідження охоплює різноманітні первинні і вторинні джерела інформації. Серед первинних джерел слід виокремити нормативно-правові документи міжнародного (у межах ООН і РЄ) і національного (у Росії та Україні) характеру; рішення ЄСПЛ і національних судів Росії та України у вибраних справах щодо регулювання свободи вираження поглядів та Інтернет-цензури. До вторинних джерел належать пов'язані з темою цього дослідження статті, монографії, юридичні аналізи та інші наукові матеріали вітчизняних і закордонних дослідників і правових експертів; звіти і доповіді вітчизняних, іноземних та міжнародних організацій; матеріали новинних ресурсів.

Щодо стану наукової розробки проблематики дослідження, слід зазначити, що загальні тенденції становлення і реалізації політики Інтернет-цензури в Росії і Україні досить змістовно висвітлені багатьма вітчизняними і закордонними дослідниками. Водночас є кілька прогалин у наявній науковій літературі, які ми спробуємо частково заповнити даним дослідженням. Так, новизна цієї роботи полягає у тому, що підвищена увага приділяється впливу військово-політичних відносин між РФ та Україною на реалізацію Інтернет-цензури в обох державах, контекстуалізації Інтернет-цензури як інструменту ведення російсько-української гібридної війни, а також комплексному аналізу репрезентативних випадків «гібридної» Інтернет-цензури в Росії та Україні крізь призму міжнародно-правових критеріїв допустимої Інтернет-цензури.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ В ІНТЕРНЕТІ ТА ІНТЕРНЕТ-ЦЕНЗУРИ

«Інтернет став одним з головних засобів здійснення особами їх права на свободу отримання та поширення інформації та ідей»

«Ченгіз та інші проти Туреччини»
Рішення ЄСПЛ від 1 грудня 2015 року, §49

З огляду на комплексні цифрові перетворення, які ми переживаємо зараз, Інтернет став провідною платформою, де користувачі можуть реалізовувати своє право на свободу вираження поглядів та інші фундаментальні права людини³⁷. Тому важливо дослідити, як «мережа мереж» впливає на розвиток нормативно-правової бази з питань захисту прав людини на міжнародному рівні. У цьому розділі ми розглянемо, як концепція права на свободу вираження поглядів в Інтернеті, а також допустимих обмежень цього права (Інтернет-цензури), розвивалася у рамках ООН і РЄ. Досліджуючи законодавчі рамки ООН і РЄ, ми проаналізуємо окремі джерела м'якого, жорсткого та прецедентного права, запроваджені відповідними організаціями. Необхідно підкреслити, що у цьому дослідженні ми застосовуємо юридично-позитивістське розуміння права, відповідно до якого поняття «жорстке право» характеризує юридично зобов'язувальні документи - наприклад, конвенції, пакти; «м'яке право» позначає ті документи, які формально не мають обов'язкового характеру - резолюції, декларації тощо³⁸. «Прецедентне право» охоплює рішення суду з тих чи інших правових позицій³⁹.

³⁷ La Rue F. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. *UN Office of the High Commissioner for Human Rights online*. 2011. P. 1. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (Last accessed: 05.10.2020).

³⁸ Shaffer G., Pollack M. Hard vs. Soft Law: Alternatives, Complements, and Antagonists in International Governance. *Minnesota Law Review*. 2010. P. 707. URL: https://www.minnesotalawreview.org/wp-content/uploads/2011/08/ShafferPollack_MLR.pdf (Last accessed: 26.11.2020).

³⁹ Вербицький Д. В. Теоретико-правові аспекти формування прецедентного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. Випуск № 4/2019. С. 12-15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/1> (дата звернення: 10.10.2020).

2.1. Свобода вираження поглядів онлайн як невід'ємне право людини

2.1.1. Регуляторна діяльність ООН

ООН є однією з найбільш послідовних та активних організацій, яка слугує авторитетним майданчиком для вирішення питань управління Інтернетом. Особливе місце серед напрямків діяльності ООН займає гарантування права на свободу вираження поглядів та інформації в нормативній архітектурі Інтернету.

Знакова подія відбулася у 2012 р., коли Рада ООН з прав людини (РПЛ) прийняла Резолюцію «Про сприяння, захист та здійснення прав людини в Інтернеті». Резолюція проголосила, що *«права, які людина має офлайн, мають однаковою мірою бути захищені онлайн, зокрема, свобода вираження поглядів, [...] відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права»*.⁴⁰ Попри те, що резолюції є джерелом м'якого права і, відповідно, не продукують юридичне зобов'язання діяти у той чи інший спосіб, вони чинять значний тиск на уряди держав, що може в кінцевому результаті призвести до створення юридично зобов'язувальних стандартів⁴¹. Саме тому, щоб краще зрозуміти зміст прав людини онлайн, ми вважаємо доцільним більш предметно дослідити джерела міжнародного права, на які посилається РПЛ у вищезгаданій Резолюції - статті 19 ЗДПЛ (м'яке право) та МПГПП (жорстке право).

Стаття 19 ЗДПЛ гарантує право особи на свободу переконань, що *«включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами»*.⁴²

Стаття 19 МПГПП закріплює наступне:

«1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх

⁴⁰ Human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2012

⁴¹ Shaffer G., Pollack M. Hard vs. Soft Law. P. 707.

⁴² Загальна декларація прав людини : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. № 217 А (III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 27.11.2020).

поглядів.

*2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї [...] усно, письмово чи [...] іншими способами на свій вибір».*⁴³

З процитованих вище документів можна зробити висновок, що спільним знаменником для ЗДПЛ та МПГПП є те, що обидва документи гарантують право фізичних осіб на доступ, перегляд, отримання і обмін інформацією та ідеями через будь-які обрані ними способи. До таких способів належить і вираження поглядів в Інтернеті⁴⁴. Потрібно зазначити, що обидва документи пропонують трактування права на свободу вираження поглядів, що включає як свободу дотримуватися поглядів і їх виражати, так і свободу пошуку, отримання та передачі інформації. Надалі у цьому дослідженні ми застосовуватимемо саме таке трактування свободи вираження поглядів коли оперуватимемо цим терміном.

Варто зауважити, що всі подальші резолюції Ради ООН з прав людини, прийняті у 2014, 2016, 2018 і 2021 рр., систематично наголошували на важливості забезпечення права на свободу вираження поглядів в Інтернеті згідно з статтями 19 ЗДПЛ і МПГПП⁴⁵. Саме ці положення складають фундамент нормативно-правової бази ООН щодо гарантування права на свободу вираження поглядів онлайн, який держави повинні враховувати при розробці своєї відповідної Інтернет-політики.

2.1.2. Регуляторна діяльність РЄ

Рада Європи - це міжнародна організація з широкими повноваженнями

⁴³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. № 2200А (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 02.12.2020).

⁴⁴ Benedek W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet : a book. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2013. P. 23. URL: <https://rm.coe.int/prems-167417-gbr-1201-freedom-of-expression-on-internet-web-16x24/1680984eae> (Last accessed: 11.12.2020).

⁴⁵ The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 26.06.2014 № 26/13. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/775322?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020); The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 01.07.2016 № 32/13. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/845727?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020); The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2018 № 38/7. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1639840?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020); The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 13.07.2021 №47/16. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3937534?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020).

щодо захисту прав людини онлайн. У цій частині дослідження ми проаналізуємо м'яке та жорстке право РЄ, релевантне для свободи вираження поглядів в Інтернеті, і порівняємо його з правовою базою ООН, викладеною в попередньому підрозділі.

РЄ визнає свободу вираження поглядів як одне з фундаментальних прав людини. Для кращого розуміння концепції свободи вираження поглядів у рамках РЄ необхідно проаналізувати її крізь призму основоположного юридично обов'язкового документа Ради Європи - Європейської конвенції з прав людини. Пункт 1 статті 10 ЄКПЛ передбачає таке: *«Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї [...] незалежно від кордонів»*.⁴⁶

Розмірковуючи над визначенням права на свободу вираження поглядів, прописаним у статті 10 ЄКПЛ, слід зазначити, що воно сформульоване подібним чином до тлумачення, представленого в раніше згаданих статтях 19 ЗДПЛ та МПГПП, які використовуються в ООН. Всі три документи надають таке тлумачення права на свободу вираження поглядів, яке охоплює як право дотримуватися поглядів, так і право на отримання та обмін інформацією за допомогою будь-яких ЗМІ. Таким чином, два основні права впливають із такого трактування свободи вираження поглядів, закріпленого у статті 10 ЄКПЛ - свобода дотримуватися поглядів і їх виражати та свобода інформації.

До того ж, подібно до практики ООН, Рада Європи використала інструменти м'якого права для підтвердження рівнозначного застосування прав людини в Інтернеті та у фізичному світі. Зокрема, у 2005 році Комітет міністрів РЄ прийняв Декларацію «Про права людини та верховенства права в інформаційному суспільстві». У Декларації чітко прописано, що свобода вираження поглядів повинна однаково гарантуватися як у цифровому, так і в

⁴⁶ Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf (дата звернення: 29.11.2020).

нецифровому середовищі, відповідно до статті 10 ЄКПЛ⁴⁷. Важливість Декларації 2005 року полягає в тому, що вона недвозначно підкреслила, що права на свободу дотримуватися поглядів і їх виражати та право на свободу інформації, які визначені статтею 10 ЄКПЛ, мають застосовуватися як у фізичному, так і у віртуальному світі. Така ж позиція неодноразово підтверджувалась у наступних рекомендаціях, деклараціях та настановах Комітету міністрів і Парламентської асамблеї РЄ⁴⁸.

Резюмуючи, потрібно зазначити, що правові механізми ООН і РЄ стосовно детермінації ролі держав у забезпеченні свободи вираження поглядів онлайн є взаємодоповнюючими. Обидві організації застосовують таке трактування свободи вираження поглядів в Інтернеті, яке охоплює свободу дотримуватися поглядів і їх виражати і свободу інформації. Крім того, використовуючи інструменти м'якого права, ООН та РЄ підтвердили рівнозначне застосування норм жорсткого права, які регулюють свободу вираження поглядів, офлайн і онлайн. Так, інструменти м'якого права ООН - резолюції РПЛ - чітко вказують, що свободу вираження поглядів, закріплену у статтях 19 ЗДПЛ (м'яке право) і МПГПП (жорстке право), слід застосовувати не лише у фізичному світі, а й на Інтернет-платформах. Зазначимо, що так само Комітет міністрів і Парламентська асамблея РЄ послуговуються засобами м'якого права - рекомендаціями та деклараціями - для встановлення стандартів прав людини в Інтернеті. У такий спосіб РЄ підтверджує, що право на свободу вираження поглядів, передбачене статтею 10 ЄКПЛ (жорстке право), повинно однаково гарантуватися як офлайн, так і онлайн.

2.2. Допустимі обмеження свободи вираження поглядів онлайн

2.2.1. Нормативне регулювання Інтернет-цензури у межах ООН

Норми ООН з питань управління Інтернетом встановлюють, що

⁴⁷ On human rights and the rule of law in the Information Society : Declaration of the Committee of Ministers of CoE.

⁴⁸ Media and Internet division of the Council of Europe. Recommendations and declarations of the Committee of Ministers of the Council of Europe in the field of media and information society. *Council of Europe*. 2016. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680645b44> (Last accessed: 09.12.2020).

міжнародно-правові стандарти прав людини, які є у фізичному світі, повинні застосовуватися і у віртуальному просторі⁴⁹. В офлайн-середовищі загальноновизнаним є той факт, що право на свободу вираження поглядів, як і будь-яке інше право людини, не є абсолютним. Міжнародні механізми захисту прав людини містять посилення на чіткі обставини, за яких допускається обмеження свободи вираження поглядів офлайн. Водночас регуляторний підхід ООН передбачає, що міжнародні стандарти, які регламентують обмеження свободи вираження поглядів офлайн, повинні застосовуватися в тій же мірі у цифровому середовищі⁵⁰. Як було встановлено в попередньому підрозділі, цей підхід ґрунтується на ЗДПЛ та МПГПП - документах, що окреслюють сферу застосування та обмеження права на свободу вираження поглядів. Так, Спеціальний доповідач ООН Франк Ла Рю підкреслив релевантність пункту 3 статті 19 МПГПП при визначенні обставин, за яких певні виняткові види вираження поглядів онлайн можуть бути правомірно обмежені⁵¹. Пункт 3 статті 19 МПГПП закріплює таке:

*«3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення».*⁵²

Виходячи з пункту 3 статті 19 МПГПП, можна стверджувати, що всяке обмеження свободи вираження поглядів в Інтернеті повинно застосовуватися лише як винятковий захід, а також задовольняти критерії так званого «триступеневого, кумулятивного тесту»⁵³:

- Інтернет-обмеження повинно бути передбачене і чітко визначене

⁴⁹ Human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2012

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ La Rue F. Report of the Special Rapporteur. P. 7.

⁵² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН.

⁵³ La Rue F. Report of the Special Rapporteur. P. 19.

законом, відповідно до критерію законності;

- Інтернет-обмеження повинно переслідувати одну з цілей, закріплених у пункті 3 статті 19 МПГПП, відповідно до критерію легітимності;
- Онлайн-цензура має бути необхідним заходом у демократичному суспільстві, відповідно до критерію необхідності.

2.2.2. Нормативне регулювання Інтернет-цензури у межах РЄ

Якщо говорити про критерії обмеження права на свободу вираження поглядів онлайн, розроблені в рамках РЄ, то одним із найбільш істотних документів для аналізу є Декларація Комітету міністрів «Про права людини та верховенства права в інформаційному суспільстві» (2005). Згідно з принципом рівнозначного застосування норм і стандартів прав людини офлайн і онлайн, у Декларації чітко прописано, що будь-які обмеження Інтернет-свобод, зокрема, свободи вираження поглядів, повинні відповідати статті 10 ЄКПЛ і прецедентному праву Європейського суду з прав людини⁵⁴. Доцільність застосування передбачених статтею 10 ЄКПЛ обмежень у цифровому світі неодноразово підтверджувалася подальшими деклараціями і рекомендаціями Комітету міністрів і Парламентської асамблеї РЄ у сфері ЗМІ та інформаційного суспільства⁵⁵. У пункті 2 статті 10 ЄКПЛ вказано наступне:

*«2. Здійснення цих свобод [...] може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб [...]».*⁵⁶

Грунтовна інтерпретація питань, що стосуються імплементації пункту 2 статті 10 ЄКПЛ в Інтернет-домені, надана Рекомендацією Комітету Міністрів держав-членів щодо Інтернет-свободи (2016). Положення 2.4 Рекомендації

⁵⁴ On human rights and the rule of law in the Information Society : Declaration of the Committee of Ministers of CoE.

⁵⁵ Media and Internet division of the Council of Europe. Recommendations and declarations.

⁵⁶ Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950.

вказує на те, що будь-які дії, які обмежують право особи на свободу вираження поглядів в Інтернеті, повинні відповідати критеріям законності, легітимності та необхідності, закріпленим у статті 10 ЄКПЛ⁵⁷. Інакше кажучи, будь-яке Інтернет-обмеження повинно враховувати три вимоги пункту 2 статті 10 ЄКПЛ, тобто пройти триступеневий, кумулятивний тест⁵⁸. Зважаючи на це, всякий обмежувальний захід⁵⁹:

- має бути передбачений законодавством країни у доступному і чітко визначеному порядку, згідно з критерієм законності;
- має переслідувати принаймні одну з легітимних цілей, перерахованих у статті 10 ЄКПЛ, згідно з критерієм легітимності;
- має бути необхідний у демократичному суспільстві, згідно з критерієм необхідності.

Проаналізувавши нормативно-правові підходи до регулювання Інтернет-цензури, розроблені у межах РЄ та ООН, можна підсумувати, що обидві організації реалізують схожу політику щодо обмежень свободи вираження поглядів онлайн. Законодавчі та стратегічні рамки Інтернет-регулювання в ООН і РЄ засновані на ідентичних концептуальних засадах, які обґрунтовують доцільність використання триступеневого, кумулятивного тесту (законність, легітимність, необхідність) для визначення критеріїв прийнятності цензурування висловлювань та інформації онлайн.

2.2.3. Прецедентне право Європейського суду з прав людини

У попередніх підрозділах ми дослідили юридично не зобов'язувальні інструменти м'якого права (декларації, резолюції, рекомендації), за допомогою яких ООН та РЄ підтвердили, що невід'ємні права людини, прописані у юридично зобов'язувальних нормативних документах МПГПП і ЄКПЛ відповідно, повинні однаковою мірою захищатися офлайн і онлайн.

⁵⁷ To member States on Internet freedom : Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe of 13.04.2016 № CM/Rec(2016)5(1). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900016806415fa (Last accessed: 17.11.2020).

⁵⁸ Benedek W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet : a book. P. 171.

⁵⁹ To member States on Internet freedom : Recommendation of the Committee of Ministers.

Водночас слід зазначити, що крім інструментів м'якого права, РЄ також володіє механізмом юридично зобов'язувальної інтерпретації наявних норм і стандартів захисту прав людини, закріплених у ЄКПЛ, у контексті умов сьогодення. Юридично зобов'язувальна інтерпретація продукується внаслідок прийняття відповідних судових рішень Європейським судом з прав людини. Це стало можливим завдяки принципу еволюційного тлумачення ЄКПЛ, відповідно до якого Конвенція вважається «живим інструментом», який «повинен тлумачитися у світлі сучасних умов»⁶⁰. Це здійснюється за допомогою судової інтерпретації Конвенції у рішеннях ЄСПЛ⁶¹. Таким чином, завдяки судовій практиці і розвитку прецедентного права ЄСПЛ, стаття 10 ЄКПЛ була пристосована до специфічної природи Інтернету і набула юридично зобов'язувальної ваги в онлайн-просторі. Тому можна з упевненістю стверджувати, що випадки, які стосуються свободи вираження поглядів онлайн, теж потрапляють у сферу дії статті 10 ЄКПЛ⁶².

Стосовно державної політики, спрямованої на впровадження Інтернет-цензури, ЄСПЛ використовує рекомендації та декларації Комітету міністрів РЄ щодо застосування ЄКПЛ в Інтернет-доміні, а також резолюції, рекомендації та коментарі Ради ООН з прав людини, які закріплюють рівнозначне застосування стандартів прав людини офлайн і онлайн. Так, Страсбурзький суд враховує критерії триступеневого, кумулятивного тесту при постановленні рішення про (не)правомірність втручання держави у свободу вираження поглядів, зокрема виражених в Інтернеті⁶³. Щоб краще зрозуміти, як ЄСПЛ інтерпретує принципи триступеневого тесту, доцільно проаналізувати кожен з цих принципів в індивідуальному порядку, зважаючи на відповідні судові прецеденти. Крім того, з огляду на усталену практику

⁶⁰ «Штоль проти Швейцарії» (*Stoll v. Switzerland*), рішення від 10 грудня 2012 року, заява №69698/01, §104 з подальшими посиланнями.

⁶¹ Wildhaber L. The European Court of Human Rights in action. *Ritsumeikan University online*. 2004. P. 84. URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/rlr21/wildhaber.pdf> (Last accessed: 22.11.2020).

⁶² Benedek W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet : a book. P. 24.

⁶³ «Йлдірім проти Туреччини» (*Yildirim v. Turkey*), рішення від 18 грудня 2012 року, заява №3111/10, §56 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини» (*Cengiz and Others v. Turkey*), рішення від 1 грудня 2015, заяви №48226/10 і 14027/11, §58 ; «Урпер та інші проти Туреччини» (*Urper and Others v. Turkey*) рішення від 20 жовтня 2009, заяви №14526/07, 14747/07, 15022/07, 15737/07, 36137/07, 47245/07, 50371/07, 50372/07 і 54637/07, §25.

застосування Судом однакових стандартів прав людини офлайн і онлайн, ми розглянемо не лише судові прецеденти щодо свободи вираження поглядів в Інтернеті, а й релевантні офлайн-прецеденти, які з допомогою методу аналогії можна екстраполювати на дослідження схожих ситуацій в Інтернет-просторі.

1. Принцип законності. ЄСПЛ підтвердив, що будь-яке Інтернет-обмеження має бути «передбачене законом»⁶⁴. Відповідно до встановленої прецедентної практики ЄСПЛ, міжнародно-правовий критерій «передбаченості законом» охоплює два складові елементи: наявність відповідного нормативно-правового підґрунтя у національному законодавстві держави і забезпечення належного рівня «якості законодавства»⁶⁵. Належний рівень «якості» національного законодавства вимагає, щоб нормативно-правові положення були чітко визначеними, «передбачуваними за своїми наслідками» і сумісними з загальноприйнятими принципами верховенства права⁶⁶. Норма є «передбачуваною», якщо вона сформульована з достатньою чіткістю, щоб дати можливість суб'єктам права належним чином впорядкувати свою поведінку⁶⁷.

- Принцип легітимності. Страсбурзький суд встановив, що обмеження свободи вираження поглядів в Інтернеті має переслідувати щонайменше одну з легітимних цілей, вказаних у пункті 2 статті 10 ЄКПЛ⁶⁸. У своїй практиці ЄСПЛ рідко оскаржує легітимність мети, яку переслідує держава, особливо коли це стосується гарантування національної безпеки⁶⁹.

Важливо наголосити, що ЄСПЛ надав інтерпретацію щодо легітимності запровадження обмежень свободи вираження поглядів в умовах збройного конфлікту, зокрема, у справах «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», «Ердогду та Інсе проти Туреччини» та «Сенер проти Туреччини». Для цілей

⁶⁴ «Їлдірим проти Туреччини», §57 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §59 ; «Урпер та інші проти Туреччини», §28

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само, §56, §58 і §25 відповідно

⁶⁹ Research Division of the Council of Europe. National security and European case-law. *European Court of Human Rights online*. 2013. P. 11. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_national_security_ENG.pdf (Last accessed: 04.12.2020).

цього дослідження ми вважаємо за потрібне приділити підвищену увагу висвітленню позиції ЄСПЛ у цих справах, оскільки ми екстраполюватимемо представлену Страсбурзьким судом інтерпретацію на аналіз репрезентативних випадків Інтернет-цензури у межах російсько-української гібридної війни.

Справи «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», «Ердогду та Інсе проти Туреччини» та «Сенер проти Туреччини» були пов'язані з розгортанням турецько-курдського конфлікту⁷⁰. Вони відбувалися на тлі активізації сепаратистського руху у південно-східній Туреччині, учасники якого вдавалися до методів застосування насильства⁷¹. У справі «Баская та Окчуоглу проти Туреччини» та «Ердогду та Інсе проти Туреччини» ЄСПЛ постановив, що чутливість безпекової ситуації у південно-східній Туреччині, а також необхідність влади приділяти підвищену увагу діям, які здатні розпалювати зайве насильство, дають право уряду вживати заходи щодо обмеження свободи вираження поглядів, необхідні для гарантування національної безпеки та територіальної цілісності, а також запобігання заворушенням чи злочинам⁷². Використовуючи ідентичну мотивувальну частину щодо «чутливості безпекової ситуації» у південно-східній Туреччині та необхідності влади реагувати на дії, що спонукають зайве насильство, у справі «Сенер проти Туреччини» ЄСПЛ затвердив, що відповідні органи державної влади мають право вдаватися до заходів, що обмежують свободу вираження поглядів з метою гарантування національної безпеки та громадського порядку⁷³. Вивчивши вибрані прецеденти ЄСПЛ щодо легітимності запровадження обмежень свободи вираження поглядів в умовах збройного конфлікту, ми контекстуалізуємо їх на тлі розгортання збройної агресії РФ проти України та екстраполюємо їх на дослідження репрезентативних випадків Інтернет-цензури в Росії та Україні.

⁷⁰ Бурмагін О., Опришко Л., Опришко Д. Свобода вираження поглядів під час збройного конфлікту. С.15-16.

⁷¹ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини» (*Başkaya and Okçuoğlu v Turkey*), рішення від 8 липня 1999, заяви №23536/94 і 24408/94, §56; «Ердогду та Інсе проти Туреччини» (*Erdoğan and İnce v. Turkey*), рішення від 8 липня 1999, заяви 25067/94 і 25068/94, §43

⁷² Там само.

⁷³ «Сенер проти Туреччини» (*Şener v. Turkey*), рішення від 18 липня 2000, заява №26680/95, §35

3. Необхідність. Будь-яке обмеження свободи вираження поглядів в Інтернеті має бути «необхідним у демократичному суспільстві»⁷⁴. Прецедентне право ЄСПЛ передбачає, що всяке обмеження свободи вираження поглядів, зокрема здійснюване в умовах збройного конфлікту, вважається необхідним у демократичному суспільстві за таких умов:

- є «нагальна суспільна потреба» для введення обмеження⁷⁵;
- обмеження є пропорційним переслідуваній легітимній меті⁷⁶;
- докази для введення обмеження є відповідними і достатніми⁷⁷.

Оцінюючи три вищезгадані ознаки, які позначають необхідність обмеження свободи вираження поглядів, підхід ЄСПЛ полягає у оцінюванні змісту оскаржуваних висловлювань чи публікацій, контексту, на тлі якого вони були зроблені, а також суспільного інтересу у поширенні оскаржуваних висловлювань чи контенту. Таким чином, ЄСПЛ балансує між правом на свободу вираження поглядів, з одного боку, і правом, для захисту якого введено обмеження, з іншого боку⁷⁸. Водночас, щодо відповідності і достатності доказів запровадження обмежень, ЄСПЛ аналізує, зокрема, обґрунтування обвинувальних вироків національними судами⁷⁹.

Крім того, з'ясовуючи необхідність введення обмежень щодо ймовірно незаконних та контрверсійних висловлювань у демократичному суспільстві, ЄСПЛ послуговується загальними принципами «плюралізму, толерантності і широти поглядів»⁸⁰. Так, Страсбурзький суд дотримується позиції, що плюралізм, толерантність і широта поглядів, без яких неможливе «демократичне суспільство», передбачають захист не лише інформації та ідей, які сприймаються схвально, необразливо чи байдуже, але й інформації та ідей,

⁷⁴ «Ілдірим проти Туреччини», §56 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §58

⁷⁵ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §61 (ii) ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §47 (ii) ; «Сенер проти Туреччини», §39 (ii)

⁷⁶ Там само, §61 (iii), §47 (iii) і §39 (iii) відповідно

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само, §61 (iii) - 66, § 47 (iii) - 54 і §39 (iii) - 46 відповідно

⁷⁹ «Дмитрієвський проти Росії» (*Dmitriyevskiy v. Russia*), рішення від 3 жовтня 2017 року, заява №42168/06, §111-115

⁸⁰ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §61 (i) ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §47 (i) ; «Сенер проти Туреччини», §39 (i)

які «шокують, ображають чи викликають занепокоєння»⁸¹.

ЄСПЛ також наголошує, що у випадках, коли йдеться про можливість обмеження «політичних висловлювань чи дебатів з питань, що становлять суспільний інтерес», потрібно дуже вузько тлумачити можливі підстави для запровадження таких обмежень⁸². Крім того, межі допустимої критики уряду є ширшими, ніж межі допустимої критики громадянина чи навіть політика⁸³.

Слід підкреслити, що, визначаючи обставини, за яких державним органам влади дозволяється запроваджувати обмеження щодо інформації та ідей, які «шокують, ображають чи викликають занепокоєння», а також щодо «політичних висловлювань чи дебатів з питань, що становлять суспільний інтерес», ЄСПЛ приділяє підвищену увагу аналізу ймовірно незаконних та контрверсійних висловлювань/контенту на предмет наявності чи відсутності ознак підбурювання до насильства⁸⁴. Так, Страсбурзький суд наголошує, що критичні коментарі, які підбурюють людей до насильства, зокрема, щодо окремих осіб, державних чиновників чи певної частини населення, надають державним органам влади більшу дискрецію щодо вибору засобів втручання у свободу вираження поглядів, навіть шляхом застосування заходів кримінально-правового характеру⁸⁵.

В інших випадках, особливо якщо у розпорядженні держави є альтернативні засоби реагування на ймовірно незаконні висловлювання та контент, органи державної влади повинні займати стриману позицію щодо застосування обмежувальних заходів⁸⁶. Коли поширювані висловлювання та контент не підбурюють до насильства, державні органи здебільшого не володіють компетенцією використовувати обмежувальні заходи під приводом захисту територіальної цілісності, національної безпеки або запобігання заворушенням чи злочинам шляхом запровадження обмежень на «право

⁸¹ Там само.

⁸² Там само, §62, §50 і §40 відповідно

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

суспільства бути поінформованим про іншу точку зору на ситуацію [...] незалежно від того, наскільки неприємною ця перспектива може бути» для державних посадовців⁸⁷.

Інтерпретація застосування триступеневого тесту в Інтернет-площині, яка витікає з прецедентного права ЄСПЛ, буде використана при аналізі репрезентативних випадків Інтернет-цензури в Росії та Україні.

2.3. Концептуалізація «центрального випадку» для централізованого аналізу Інтернет-цензури

На підставі міжнародно-правової бази захисту прав людини, висвітленої у підрозділах 2.1 і 2.2, у цій частині роботи ми концептуалізуємо «центрального випадку» оцінювання Інтернет-цензури. «Центральний випадок» слугуватиме шкалою для централізованого аналізу обмеження свободи вираження поглядів онлайн в РФ і Україні у світлі критеріїв допустимої Інтернет-цензури.

У межах цього дослідження «центрального випадку» охоплює всі міжнародно-правові критерії, які повинні бути витримані державою при реалізації Інтернет-цензури. Зважаючи на м'яке та жорстке право ООН та РС, а також на прецедентне право ЄСПЛ, можемо стверджувати, що будь-яке державне втручання у право на свободу вираження поглядів онлайн повинне враховувати три вимоги триступеневого, кумулятивного тесту⁸⁸. Отже, саме три вимоги триступеневого, кумулятивного тесту є складовими елементами «центрального випадку», що виступають критеріями централізованого аналізу Інтернет-цензури. Для інтерпретації згаданих критеріїв централізованого аналізу Інтернет-цензури ми використовуватимемо прецедентне право ЄСПЛ.

Таким чином, можемо стверджувати, що централізований аналіз передбачає, що будь-яке обмеження свободи вираження поглядів в Інтернеті повинно відповідати таким трьом критеріям «центрального випадку»:

1. Обмеження має бути передбачене законом (критерій законності). Для

⁸⁷ Там само, §65, § 52 і §45 відповідно

⁸⁸ La Rue F. Report of the Special Rapporteur. P. 19. ; Benedek W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet : a book. P. 171.

оцінки цього критерію ми аналізуватимемо, чи заходи Інтернет-цензури мають відповідне і чітко визначене підґрунтя у внутрішньому законодавстві держави.

2. Обмеження має переслідувати легітимну мету (критерій легітимності). Обмеження вважатиметься легітимним, якщо воно переслідує принаймні одну мету, визначену у пункті 3 статті 19 МПГПП та/або пункті 2 статті 10 ЄКПЛ.

3. Обмеження має бути «необхідним у демократичному суспільстві» (критерій необхідності). Необхідність визначатиметься шляхом аналізу трьох умов: наявність «нагальної суспільної потреби» для реалізації Інтернет-цензури, пропорційність заходу Інтернет-цензури переслідуваній меті, відповідність і достатність доказів для застосування заходу Інтернет-цензури.

Отже, у цьому розділі ми проаналізували нормативно-правову базу ООН і РЄ щодо регулювання права на свободу вираження поглядів в Інтернеті і допустимих обмежень цього права. Було встановлено, що право на свободу вираження поглядів онлайн містить дві складові: право на свободу дотримуватися поглядів і їх виражати і право на свободу інформації. Обидві складові права на свободу вираження поглядів онлайн можуть обмежуватись за умови, якщо обмеження відповідають міжнародно-правовим критеріям законності, легітимності та необхідності. Ці три міжнародно-правові критерії разом формують «центральний випадок» допустимої Інтернет-цензури.

Розробивши «центральний випадок» допустимої Інтернет-цензури, ми застосуємо його для здійснення централізованого аналізу репрезентативних кейсів «гібридного» виміру Інтернет-цензури в Росії та Україні. Цензурування Інтернету в обох державах розглядатиметься за двома напрямками: обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати і обмеження свободи інформації. Метою централізованого аналізу є вивчення Інтернет-цензури в РФ і Україні за вказаними напрямками на предмет відповідності міжнародно-правовим критеріям законності, легітимності та необхідності. Для того, щоб цензурування Інтернету вважалось правомірним з погляду міжнародного права, всі три критерії повинні бути витримані державами.

РОЗДІЛ 3. ІНТЕРНЕТ-ЦЕНзуРА В РОСІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

«[3] моменту вторгнення російських сил в Україну в 2014 році [...] охолоджуючий ефект посилюється зростаючими зусиллями держави [Росії] контролювати вираження поглядів в Інтернеті»

«Freedom House»
Звіт про Росію 2020

У цьому розділі ми розглядаємо юридичні та практичні аспекти реалізації політики Інтернет-цензури в Росії у контексті російсько-української гібридної війни. Спершу ми охарактеризуємо передумови становлення та розвитку Інтернет-цензури в Російській Федерації. Далі проаналізуємо нормативно-правову базу, що слугує підґрунтям для запровадження обмежень свободи вираження поглядів онлайн в Росії. Потім ми розглянемо репрезентативні випадки російської онлайн-цензури у контексті ведення гібридної війни проти України. Ці репрезентативні випадки будуть розглянуті крізь призму критеріїв централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури.

3.1. Законодавче регулювання Інтернет-цензури в Росії

3.1.1. Передумови запровадження Інтернет-цензури в РФ

Однією з найбільш помітних тенденцій в Росії протягом останнього десятиліття стало зростання державного регулювання онлайн-простору. Точкою відліку заведено вважати антиурядові протести, які розгорнулися після виборів до російського парламенту в грудні 2011 року і організовувались з допомогою онлайн-платформ. В Інтернеті з'являлося багато інформаційних матеріалів і відео, що розкривали фальсифікацію виборів і спонукали виборців виходити на акції протесту⁸⁹. Ці повстання були найбільшими антиурядовими

⁸⁹ Duffy N. Internet freedom in Vladimir Putin's Russia: The noose tightens. *Semantic Scholar*. 2015. P. 2-3. URL: <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2015/01/Internet-freedom-in-Putins-Russia.pdf> (Last accessed: 04.01.2021).

протестами, які відбулися в Росії після розпаду Радянського Союзу⁹⁰.

Слушно зауваживши наростальний вплив цифрових інформаційно-комунікаційних технологій на формування суспільно-політичного дискурсу, уряд Росії почав сприймати Інтернет як небезпечний простір для каталізації протестного руху⁹¹. Як наслідок, російські законодавці прийняли численні закони, спрямовані на посилення державного контролю над свободою вираження поглядів в «мережі мереж», які негативно вплинули на стан Інтернет-свобод у державі⁹². Відповідно до доповіді міжнародної правозахисної організації «Freedom House», у 2011 році Росія входила до кола країн із «частково вільним Інтернетом», які реалізують неоднозначну політику регулювання «мережі мереж» з точки зору прав людини онлайн⁹³. Згодом державне регулювання Інтернету в Росії неухильно посилювалось, а стан Інтернет-свобод - стабільно погіршувався⁹⁴.

3.1.2. Державний контроль за свободою дотримуватися поглядів в Інтернеті: прийняття поправок до Кримінального кодексу РФ

У контексті свободи дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн, слід зазначити, що Державна Дума РФ прийняла низку законів про запровадження кримінальної відповідальності за певні види висловлювань в Інтернеті. Більшість таких обмежень були прийняті у вигляді поправок до Кримінального кодексу Російської Федерації. До цих поправок відносяться, зокрема, наступні законодавчі акти: «Закон про заклики до сепаратизму» та «Закон про екстремізм і розпалювання ненависті».

«Закон про заклики до сепаратизму». Одним із перших кроків російських законодавців щодо встановлення контролю над свободою дотримуватися поглядів в Інтернеті було прийняття Федерального закону від 2013 року № 433-ФЗ «Про внесення змін до Кримінального кодексу Російської

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Article 19. Digital Rights in Russia. P. 4.

⁹² Duffy N. Internet freedom in Vladimir Putin's Russia. P. 3.

⁹³ Freedom House. Freedom on the Net 2011 - Russia. *Freedom House*. 2011. P. 269. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Russia_FOTN2011.pdf (Last accessed: 04.01.2021).

⁹⁴ Freedom House. Freedom on the Net 2015 - Russia. P. 2.

Федерації» (далі йменується - «Закон про заклики до сепаратизму»). Шляхом прийняття цього Закону було запроваджено статтю 280.1 Кримінального кодексу РФ, яка передбачала криміналізацію «публічних закликів [в Інтернеті] до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації»⁹⁵. Такі заклики тягнули за собою настання наслідків кримінально-правового характеру у вигляді примусових робіт на строк до 480 годин чи ув'язнення терміном до п'яти років⁹⁶.

Слід зазначити, що «Закон про заклики до сепаратизму» набув чинності в травні 2014 року, відразу ж після анексії Криму російськими військами. Відтоді владні органи Росії почали активно застосовувати статтю 280.1 Кримінального кодексу («заклики до сепаратизму») для переслідування онлайн-критиків анексії Криму РФ⁹⁷. Онлайн-висловлювання, які визнають Крим територією України та спонукають до опору російській агресії в Криму, як правило, розглядаються в Росії як заклики до сепаратизму.

«Закон про екстремізм і розпалювання ненависті». У червні 2014 р. російський парламент прийняв Федеральний закон № 179-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації» (далі йменується - «Закон про екстремізм і розпалювання ненависті»). Цим законом було внесено поправки до статті 280 (заклики до екстремізму) і статті 282 (розпалювання ненависті) Кримінального кодексу РФ⁹⁸.

У першому випадку (стаття 280) йшлося про запровадження покарання за поширення публічних закликів до «екстремістської діяльності» з використанням мережі Інтернет. Мірою покарання було встановлено примусові роботи терміном до п'яти років з позбавленням права обіймати

⁹⁵ О внесении изменения в Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 28.12.2013 г. N 433-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2013/12/30/uk-izm-dok.html> (дата обращения: 02.10.2020).

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Maida A. Online and On All Fronts - Russia's Assault on Freedom of Expression. ; Sherstoboeva E., Pavlenko V. Follow-up to the Comparative study on «Blocking, filtering and take-down of illegal Internet content». *Council of Europe*. 2019. P. 5. URL: <https://rm.coe.int/dgi-2019-update-chapter-russian-federation-study-blocking-and-filterin/168097ac52> (Last accessed: 12.11.2020).

⁹⁸ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания от 28.06.2014 № 179-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201406300024?index=0&rangeSize=1> (дата обращения: 02.10.2020).

окремі посади чи брати участь у окремих видах діяльності терміном до трьох років, або ув'язнення на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати окремі посади чи брати участь у окремих видах діяльності до трьох років⁹⁹.

У другому випадку (стаття 282) вводилося покарання за «розпалювання [в Інтернеті] ненависті чи ворожнечі» за будь-якою ознакою. Мірою покарання було встановлено штраф, примусові роботи на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати окремі посади чи брати участь у окремих видах діяльності терміном до трьох років, або до шести років позбавлення волі¹⁰⁰.

3.1.3. «Закон про інформацію» як основа державного нагляду за свободою інформації онлайн

Окрім здійснення нагляду за свободою дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті, російська влада також зосередилася на розробці національної законодавчої бази регулювання та встановлення обмежень свободи інформації онлайн. Федеральний закон від 2006 р. № 149-ФЗ «Про інформацію, інформаційні технології і про захист інформації» (далі йменується - «Закон про інформацію») є основоположним правовим документом, який надає державним органам РФ можливість контролювати та обмежувати потік інформації в Інтернеті. Хоча на момент свого прийняття «Закон про інформацію» першочергово не регулював питання, пов'язані з Інтернет-правами людини¹⁰¹, відповідні зміни до Закону були затверджені після протестів 2011-2012 рр. в Росії. Найбільш суттєві законодавчі трансформації, які стосуються, зокрема, онлайн-цензури РФ щодо України, були внесені шляхом прийняття «Закону про «чорний список» сайтів» та «Закону Лугового».

«Закон про «чорний список» сайтів». У 2012 році Державна Дума Російської Федерації ухвалила Федеральний закон № 139-ФЗ, також відомий

⁹⁹ Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 01.07.2021) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.12.2021). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (дата обращения: 01.12.2021).

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Об информации, информационных технологиях и о защите информации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 27.07.2006 г. N 149-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2006/07/29/informacia-dok.html> (дата обращения: 30.11.2020).

як «Закон про «чорний список» сайтів», яким вносилися зміни до «Закону про інформацію». Було запроваджено нову статтю 15, яка передбачала створення «єдиного реєстру» доменних імен¹⁰², локаторів сторінок вебсайтів¹⁰³ і мережеских адрес¹⁰⁴, що містять інформацію, поширення якої в РФ заборонено¹⁰⁵. «Єдиний реєстр» став відомий як «чорний список»¹⁰⁶. Ведення реєстру покладається на Роскомнадзор¹⁰⁷. Відповідно до положень закону, якщо Роскомнадзор додає певний ресурс до «чорного списку», то власник вебсайту, хостинг-провайдер¹⁰⁸ та/або російські Інтернет-провайдери зобов'язані обмежити доступ до забороненого ресурсу. Варто зауважити, що спочатку стаття 15.1 «Закону про «чорний список» сайтів» вказувала лише три підстави включення онлайн-ресурсів до «чорного списку» без обов'язкової постанови суду: розповсюдження дитячої порнографії, матеріали про виробництво чи вживання наркотиків та інформація зі способами чи закликами до вчинення самогубства¹⁰⁹. Однак невдовзі російські законодавці запровадили ряд інших підстав обмеження доступу до онлайн-ресурсів.

«Закон Лугового». Нові суттєві зміни до «Закону про інформацію» були внесені Федеральним законом № 398-ФЗ від 2013 року - так званим «Законом Лугового»¹¹⁰. Згідно зі статтею 15.3 «Закону Лугового» Генеральна прокуратура РФ отримала повноваження без постанови суду вимагати від Роскомнадзору блокування того чи іншого онлайн-ресурсу на основі таких широких підстав, як «заклики до масових заворушень, здійснення екстремістської діяльності, участі в масових (публічних) заходах, що

¹⁰² Доменне ім'я – це унікальна адреса, яка використовується для ідентифікації веб-сайту. Вона складається з назви веб-сайту та доменної зони. Наприклад, google.com, facebook.com

¹⁰³ Локатор сторінки сайту - URL-адреса веб-сторінки. Напр: <http://www.interrel.chnu.edu.ua/index.php?page=ua>

¹⁰⁴ Мережева адреса - це ідентифікатор, що використовується для розрізнення окремих обчислювальних пристроїв. Наприклад, IP-адреса.

¹⁰⁵ О внесении изменений в Федеральный закон «О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию» и отдельные законодательные акты Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 28.07.2012 г. № 139-ФЗ. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/35796/page/1> (дата обращения: 02.10.2020).

¹⁰⁶ Duffy N. Internet freedom in Vladimir Putin's Russia. P. 3

¹⁰⁷ О внесении изменений в Федеральный закон «О защите детей от информации, причиняющей вред».

¹⁰⁸ Хостинг-провайдер – компанія, яка надає технічну можливість розміщення веб-сайтів в Інтернеті.

¹⁰⁹ О внесении изменений в Федеральный закон «О защите детей от информации, причиняющей вред».

¹¹⁰ Article 19. Digital Rights in Russia. P. 14.

проводяться з порушенням встановленого порядку»¹¹¹.

Процедура додавання вебсайту до чорного списку виглядає наступним чином: спершу Генеральна прокуратура РФ має направити Роскомнадзору запит на блокування сайту, на якому знаходяться заборонені матеріали. Після цього російський наглядовий орган повинен відразу ж повідомити Інтернет-провайдерів про додання вебсайту до «чорного списку», вказуючи доменне ім'я, локатор сторінки вебсайту і мережеву адресу, за якими можна ідентифікувати заборонений вміст. Інтернет-провайдери повинні негайно обмежити доступ до інформаційного онлайн-ресурсу, що містить заборонені матеріали. Водночас Роскомнадзор також визначає відповідального хостинг-провайдера і направляє йому всю необхідну інформацію про доданий до «чорного списку» ресурс. Хостинг-провайдер, зі свого боку, повідомляє власника інформаційного ресурсу про заборонений контент, який необхідно видалити. Врешті-решт, власник інформаційного онлайн-ресурсу може виконати розпорядження Роскомнадзору та відновити доступ до свого онлайн-ресурсу або подати апеляцію до суду¹¹².

3.2. Інтернет-цензура в РФ у межах гібридної війни проти України

Після анексії Криму та інтервенції на Донбасі Москва активізувала свої зусилля з посилення контролю над потоком висловлювань та інформації в Інтернеті. Український вимір Інтернет-цензури в Росії почав проглядатися за двома напрямками. Перший – це застосування заходів кримінально-правового характеру проти осіб за поширення поглядів та інформації проукраїнського спрямування у контексті російсько-української гібридної війни. Другий – це блокування доступу до (про)українських вебсайтів, які розповсюджують (про)український контент, що суперечить офіційним наративам РФ щодо російсько-українського протистояння. Це призвело до засудження півдесятка осіб і обмеження доступу до окремих категорій (про)українських онлайн-

¹¹¹ О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 28.12.2013 г. N 398-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2013/12/30/extrem-site-dok.html> (дата обращения: 02.10.2020).

¹¹² Там же.

ресурсів, які критикують політику Росії щодо України.

Слід підкреслити, що серед засуджених осіб є як громадяни Росії (Д. Полюдова, А. Бубєєв, Р. Кашапов та ін.), так і громадяни України (М. Семена, І. Умеров та ін.)¹¹³. Схожа ситуація спостерігається і з обмеженням доступу до веб-ресурсів, що поширюють проукраїнські меседжі: російська влада цензурує і російські вебсайти (вебсайти «Каспаров.Ru», «Общественный контроль» та ін.), і українські онлайн-ресурси (вебсайти Мінреінтеграції України, «Дзеркало тижня», «Укрінформ» та ін.)¹¹⁴.

Попередній аналіз вищезгаданих випадків онлайн-цензури дає вагомі підстави вважати, що обмеження були довільно застосовані російською владою для досягнення політичних та ідеологічних цілей Кремля. Це викликає серйозні занепокоєння щодо сумісності таких обмежень з міжнародно-правовими нормами. Тому у цьому розділі ми детальніше розглянемо два репрезентативні випадки онлайн-обмежень в Росії з метою оцінити відповідність цих обмежувальних заходів трьом критеріям централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури - законності, легітимності і необхідності. Перший випадок (справа проти Рафіса Кашапова) стосується втручання держави у свободу дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті, тоді як другий (справа проти «Каспаров.Ru») - обмеження свободи інформації онлайн.

3.2.1. Провадження проти Рафіса Кашапова

3.2.1.1. Перебіг провадження та рішення російського суду

Розглядаючи провадження проти Рафіса Кашапова у межах даного

¹¹³ Schreck C. Russia's Selective Takedowns Of Critics Of Its Crimea Seizure. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. 2017. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-selective-takedowns-crimea-seizure-separatism-charges/28918477.html> (Last accessed: 12.11.2020).

¹¹⁴ Жуков С. Сайт ZN.UA заблоковано в РФ і окупованому Криму. *Дзеркало тижня*. 2018. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/sayt-zn-ua-zablokuvano-v-rf-i-okupovanomu-krimu-291572_.html (дата звернення: 30.11.2020). ; Роскомнагляд заблокував сайт організації, яка радила питати України щодо поїздки до анексованого Криму. *Інститут масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua/news/roskomnaglyad-zablokuvav-sayt-organizatsiji-yakara-dila-pitati-dozvolu-ukrajini-na-vidviduvannya-i11819> (дата звернення: 06.12.2020). ; Блокировку Каспаров.Ru признали законной. *Каспаров.Ru*. URL: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=53E1E5AF294A9> (дата звернення: 11.12.2020). ; В окупованому Криму приховують дані про COVID-19 серед російських військових – Мінреінтеграції України. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-krym-pryhovuvannya-danyh-pro-covid19/30573170.html> (дата звернення: 11.12.2020). ; Росія заблокувала сайт Укрінформу. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1990277-rosia-zablokuvala-sajt-ukrinformu.html> (дата звернення: 28.11.2020).

дослідження, перш за все необхідно підкреслити, що за відсутності у відкритому доступі офіційних матеріалів справи ми черпаємо деталі про обставини справи здебільшого з релевантних статей і звітів російських і міжнародних організацій та аналітичних центрів, таких як «Amnesty International», «Меморіал», «Сова», «Харківська правозахисна група» та ін.

Щодо обставин справи, у грудні 2014 року Р. Кашапов, один з керівників ГО «Татарський громадський центр», був затриманий Федеральною службою безпеки Татарстану за публікацію чотирьох дописів у соцмережі «Вконтакте».

Перший допис мав назву *«Де Росія – там смерть та сльози»*. Він складався з фотоколажу, що зображував наслідки російської військової інтервенції в Молдові, Грузії та Україні, а також військові дії в Чечні¹¹⁵.

У другому дописі – *«Крим і Україна будуть вільні від окупантів»* – Р. Кашапов обговорив антипутінські демонстрації в Анкарі. Автор критикував лояльність турецького уряду Росії. Він порівнював В. Путіна з Й. Сталіним, зазначаючи, що ті проводили схожу шовіністичну політику щодо кримських татар. Крім того, Р. Кашапов засудив здійснені російськими «карателями» викрадення і вбивства кримських татар на території Кримського півострова¹¹⁶.

У дописі під назвою *«Вчора – Гітлер і Данциг, сьогодні – Путін і Донецьк!»* подано фото В. Путіна із словами *«Крим завжди був і залишається невід'ємною частиною Росії»* та А. Гітлера з підписом *«Данциг був і є німецьким містом!»*. У тексті допису стверджується, що з часу анексії Криму Росією окупаційна влада ліквідувала все кримськотатарське та українське¹¹⁷.

Останній допис, яким поділився Р. Кашапов, мав назву *«Захистимо Україну та весь тюркський світ!»* У публікації йшлося про те, що український вектор зовнішньої політики В. Путіна полягав у придушенні революції та дестабілізації ситуації в Україні. Було вказано, що протидія Росії повинна

¹¹⁵ Кашапов Рафис Рафаїлович. *Правозащитный центр «Мемориал»*. URL: <https://memohrc.org/ru/defendants/kashapov-rafis-rafailovich?page=5> (дата обращения: 26.11.2020). ; Coynash H. So can you annex a country's territory & jail those who criticize this for 'separatism'? *Kharkiv Human Rights Protection Group*. 2016. URL: <http://khpg.org/en/index.php?id=1452604120> (Last accessed: 09.12.2020).

¹¹⁶ Там же ; Ibid.

¹¹⁷ Там же ; Ibid.

здійснюватися спільними зусиллями тюркських народів, Польщі та України¹¹⁸.

Російські обвинувачувачі стверджували, що вищезгадані публікації Р. Кашапова порушували пункт 2 статті 280.1 та пункт 1 статті 282 ККРФ. Стосовно пункту 2 статті 280.1 («заклики до сепаратизму»), обвинувальний висновок у справі Кашапова наголошував, що експертиза встановила, що *«наведені матеріали містять твердження про те, що Крим не є територією Росії, і заклики до дій по захисту Криму від російської окупації»*¹¹⁹. Щодо пункту 1 статті 282 («розпалювання ненависті»), звинувачення базувалося на експертизі, яка виявила, що публікації Р. Кашапова нібито містять *«мовні засоби для цілеспрямованої передачі негативних оцінок росіян, російської влади, Владіміра Путіна»* за національною ознакою¹²⁰. Зі свого боку Р. Кашапов стверджував, що зазначені вище Інтернет-публікації були проявом його права на свободу дотримуватися поглядів і їх виражати¹²¹.

Проаналізувавши подання сторін, Набережночелнінський міський суд постановив, що публікації Р. Кашапова у «Вконтакте» порушили пункт 2 статті 280.1 та пункт 1 статті 282 Кримінального кодексу Росії¹²². Татарський активіст отримав покарання у вигляді трьох років позбавлення волі і дворічної заборони на користування соцмережами¹²³. Рафіс Кашапов оскаржив таке рішення Набережночелнінського міського суду. Верховний Суд Республіки Татарстан скасував дворічну заборону на користування соціальними мережами, однак залишив в силі вирок суду попередньої інстанції у вигляді трьох років позбавлення волі¹²⁴. У січні 2016 р. Р. Кашапов представив свою справу в ЄСПЛ¹²⁵. Судове провадження ще триває. «Amnesty International»

¹¹⁸ Там же ; Ibid.

¹¹⁹ Дело Рафиса Кашапова передано в суд. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution//2015/06/d32277/> (дата обращения: 03.12.2020).

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Кашапов Рафис Рафаилович. *Правозащитный центр «Мемориал»*.

¹²² Рафиса Кашапова признали виновным в призывах к сепаратизму и возбуждении ненависти. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/09/d32800/> (дата обращения: 05.12.2020).

¹²³ Там же.

¹²⁴ Верховный суд Татарстана утвердил приговор Рафису Кашапову. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/11/d33234/> (дата обращения: 05.12.2020).

¹²⁵ Tatar Activist And Prisoner Of Conscience Released. *Amnesty International*. URL: https://ua.amnesty.ch/urgent-actions/2015/01/012-15/012-15-4?ua_language=en (Last accessed: 03.12.2020).

визнала Р. Кашапова «в'язнем совісті», а «Меморіал» - політичним в'язнем¹²⁶.

3.2.1.2. Відповідність провадження критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури

Законність. Всяке обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати має бути «передбачене законом»¹²⁷. «Передбаченість законом» охоплює два аспекти: наявність відповідного законодавчого підґрунтя для запровадження обмеження, а також гарантування достатнього рівня «якості законодавства»¹²⁸. Достатній рівень «якості» законодавства полягає у тому, що відповідні положення внутрішнього законодавства повинні бути чітко визначеними і «передбачуваними за своїми наслідками»¹²⁹.

У справі проти Р. Кашапова російський суд опирався у своєму рішенні на пункт 2 статті 280.1 («заклики до сепаратизму») та пункт 1 статті 282 («розпалювання ненависті») ККРФ¹³⁰. Враховуючи суперечливий характер і зміст публікацій Р. Кашапова (про що свідчить, зокрема, відповідна судова лінгвістична експертиза¹³¹), відкриття провадження у справі проти Р. Кашапова за пунктом 2 статті 280.1 та пунктом 1 статті 282 можна вважати виправданим. Щодо застосування заходів кримінально-правового характеру у даній справі, слід зазначити, що трирічне ув'язнення Р. Кашапова знаходиться в рамках допустимого покарання, передбаченого статтями 280.1 і 282 Кримінального кодексу РФ, оскільки обидві статті визначають можливе покарання строком до п'яти років позбавлення волі¹³². Тому можемо стверджувати, що статті 280.1 і 282 Кримінального кодексу РФ слугували національною правовою основою для впровадження обмежень свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті.

Щодо аспектів «якості законодавства» - чіткості формулювання і

¹²⁶ Tatar Activist. *Amnesty International*. ; Кашапов Рафис Рафаїлович. *Правозащитный центр «Мемориал»*.

¹²⁷ «Ілдірим проти Туреччини», §57 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §59 ; «Урпер та інші проти Туреччини», §28

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Кашапов Рафис Рафаїлович. *Правозащитный центр «Мемориал»*.

¹³¹ Дело Рафиса Кашапова передано в суд. *Центр Сова*.

¹³² Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы.

«передбачуваності закону» - потрібно застосувати ці аспекти для аналізу тексту обох релевантних для справи проти Р. Кашапова статей ККРФ. Стаття 280.1 ККРФ сформульована достатньо чітко і передбачувано – вона закріплює покарання, зокрема, за поширення в Інтернеті інформації, яка містить заклики до вчинення дій з метою порушення територіальної цілісності Росії¹³³. Стаття 282 ККРФ вимагає застосування засобів кримінально-правового характеру проти осіб, які чинять дії з метою розпалювання ненависті чи ворожнечі¹³⁴. Статтю 282 ККРФ можна вважати такою, що відповідає аспектам чіткості формулювання і передбачуваності, оскільки ЄСПЛ у своїй практиці вже розглядав питання законності застосування цієї статті і не виявив жодних зауважень до формулювання чи передбачуваності тексту статті 282 ККРФ¹³⁵.

Як наслідок, засудження Р. Кашапова відповідало критерію законності централізованого аналізу Інтернет-цензури, оскільки воно базувалося на чітко визначених і передбачуваних статтях 280.1 і 282 ККРФ.

Легітимність. Будь-яке обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн має переслідувати хоча б одну з легітимних цілей, вказаних у статті 19 МПГПП та/або статті 10 ЄКПЛ. До легітимних цілей, які закріплені у відповідних положеннях нормативно-правових документів ООН і РЄ і є релевантними для аналізу справи проти Р. Кашапова, слід виокремити такі: захист *«національної безпеки, територіальної цілісності [...] репутації чи прав інших осіб»* (пункт 2 статті 10 ЄКПЛ)¹³⁶; *«поважання прав і репутації інших осіб»*, *«охорон[а] державної безпеки»* (пункт 3 статті 19 МПГПП)¹³⁷.

Р. Кашапов стверджував, що втручання держави у його право на свободу вираження поглядів було нелегітимним, бо воно мало на меті придушити висловлювання його політичної позиції¹³⁸. Зі свого боку владні органи РФ були стурбовані територіальною цілісністю держави (стверджуючи про

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ «Стомахін проти Росії» (*Stomakhin v. Russia*), рішення від 9 травня 2018 року, заява №52273/07, §81

¹³⁶ Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950.

¹³⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН.

¹³⁸ Кашапов Рафис Рафаїлович. *Правозащитный центр «Мемориал»*.

порушення статті 280.1 Кримінального кодексу РФ) та захистом репутації чи прав інших осіб (за статтею 282 Кримінального кодексу РФ)¹³⁹.

Для оцінки легітимності застосування обмежувального заходу за пунктом 2 статті 280.1 Кримінального кодексу РФ ми використаємо прецеденти ЄСПЛ, встановлені у провадженнях «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», «Ердогду та Інсе проти Туреччини» та «Сенер проти Туреччини». У цих справах ЄСПЛ постановив, що «складний характер безпекової ситуації» на певній території, а також обов'язок владних органів приділяти підвищену увагу діям, які спроможні спонукати зайве насильство, слугують достатніми підставами для владних органів, щоб вдатися до обмежувальних заходів під приводом збереження територіальної цілісності та національної безпеки, запобігання заворушенням чи злочинам¹⁴⁰. Беручи до уваги цей прецедент, а також враховуючи чутливість кримського питання і характер публікацій Р. Кашапова, з точки зору офіційної позиції російської влади, обвинувачення Р. Кашапова може розглядатися як таке, що переслідувало легітимну мету.

Стосовно легітимності застосування обмежувального заходу за пунктом 1 статті 282 Кримінального кодексу РФ, у російських владних органів були підстави вважати, що публікації Р. Кашапова могли сприяти розпалюванню ворожнечі, оскільки відповідна експертиза встановила, що текст публікацій ймовірно містив «мовні засоби для цілеспрямованої передачі негативних оцінок [...] за національною ознакою»¹⁴¹. З огляду на те, що у своїй практиці Страсбурзький суд зазвичай не ставить під сумнів легітимність мети, яку переслідує держава¹⁴², можна припустити, що послуговування пунктом 1 статті 282 ККРФ у даній справі було легітимним.

Таким чином, критерій легітимності онлайн-цензури у справі проти Р. Кашапова був витриманий, оскільки застосування обох статей ККРФ, за якими було кваліфіковано діяння активіста, переслідувало легітимну мету.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §56; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §43

¹⁴¹ Дело Рафиса Кашапова передано в суд. *Центр Сова*.

¹⁴² Research Division of the Council of Europe. National security and European case-law. P. 11

Необхідність. Будь-які заходи, спрямовані на обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті, повинні бути «необхідними у демократичному суспільстві». ЄСПЛ виокремлює три умови «необхідності»:

- існування «нагальної суспільної потреби» для обмеження¹⁴³;
- пропорційність обмеження переслідуваній легітимній меті¹⁴⁴;
- відповідність і достатність доказів для введення обмеження¹⁴⁵.

Щодо наявності «нагальної суспільної потреби», необхідно визначити контекст, на тлі якого Р. Кашапов опублікував чотири оскаржувані дописи. Зазначимо, що Р. Кашапов поширив оскаржувані дописи у період з липня по грудень 2014 р. На той час, РФ вже анексувала Крим і розпочала збройну агресію проти України на Донбасі¹⁴⁶. Враховуючи даний контекст, а також зважаючи на зміст оскаржуваних публікацій Р. Кашапова, що засуджують анексію Криму, інтервенцію в Україну і утиски кримських татар з боку Росії, публікації Р. Кашапова можна категоризувати як «політичні висловлювання чи дебати з питань, що становлять суспільний інтерес», які «шокують, ображають чи викликають занепокоєння» з боку російської влади. Такі типи суперечливих висловлювань на політичну тематику захищаються як один із аспектів свободи дотримуватися поглядів і їх виражати¹⁴⁷. Однак у випадках, коли такі висловлювання підбурюють до насильства, державні органи мають ширші повноваження для детермінації необхідності обмежувати свободу дотримуватися поглядів і їх виражати¹⁴⁸. Тому для з'ясування наявності «нагальної суспільної потреби» обмеження свободи дотримуватися поглядів у справі проти Р. Кашапова слід визначити, чи поширені обвинуваченим тексти публікацій містили підбурювання до насильства.

¹⁴³ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §61 (ii) ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §47 (ii) ; «Сенер проти Туреччини», §39 (ii).

¹⁴⁴ Там само, §61 (iii), §47 (iii) і §39 (iii) відповідно.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynovyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny> (дата звернення: 02.08.2021).

¹⁴⁷ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §61 (i), 62 ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §47 (i), 50 і «Сенер проти Туреччини», § 39 (i), 40.

¹⁴⁸ Там само.

Стосовно обвинувачення Р. Кашапова за пунктом 2 статті 280.1 ККРФ («заклики до сепаратизму»), варто зазначити, що у експертизі обвинувального висновку не йдеться про наявність ознак закликів до насильства у публікаціях Р. Кашапова¹⁴⁹. Крім тези про необхідність захисту Криму від російської агресії, головний акцент у обвинувальному висновку робиться на тому, що оскаржувані публікації формують негативне ставлення до дій Росії в Криму у 2014 р. і стверджують про анексію Криму шляхом порушення Росією норм міжнародного права¹⁵⁰. Також вказано, що текст публікацій Р. Кашапова ігнорує «волевиявлення мешканців Криму на референдумі у березні 2014 року» і створює «уявлення, що територія Криму приєднана до Росії незаконно»¹⁵¹. Однак попри те, що дописи Р. Кашапова суперечать офіційному наративу Росії про приєднання Криму до РФ в результаті законного референдуму, це не є належною підставою обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати. По-перше, дописи Р. Кашапова не містять закликів до насильства, тому російська влада володіла дуже вузькою компетенцією щодо можливості введення обмежень, бо політичні висловлювання без закликів до насильства захищаються як складова частина свободи вираження поглядів. По-друге, з точки зору міжнародного права, інтервенція Росії та подальша анексія Криму є незаконними¹⁵². Виходячи з цього, Р. Кашапов всього лише зайняв позицію, яка відображає міжнародно-правовий погляд на ситуацію.

Таким чином, визнавши публікації Р. Кашапова незаконними, російський суд не зумів належно гарантувати «право суспільства бути поінформованим про іншу точку зору на ситуацію [...] незалежно від того, наскільки неприємною ця перспектива може бути» для владних органів¹⁵³. Отже, для застосування покарання проти Р. Кашапова за пунктом 2 статті 280.1

¹⁴⁹ Дело Рафиса Кашапова передано в суд. *Центр Сова*.

¹⁵⁰ Там же.

¹⁵¹ Там же.

¹⁵² On Ukraine: Resolution of the European Parliament of 17.07.2014 № 2014/2717 (RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2014-0009_EN.html (Last accessed: 23.11.2020). ; Statement of the NATO-Ukraine Commission. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108499.htm (Last accessed: 25.10.2020).

¹⁵³ «Баская та Окчюоглу проти Туреччини», §65 ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §52 ; «Сенер проти Туреччини», §45

не було «нагальної суспільної потреби» у демократичному суспільстві.

З приводу можливого порушення пункту 1 статті 282 («розпалювання ненависті»), у обвинувальному висновку вказано, що тексти Р. Кашапова містять «психологічні ознаки інформації, спрямованої на розпалювання ворожнечі щодо представників категорії «Вони/Агресор»»¹⁵⁴. Як приклад критичних висловлювань із категорії «Вони/Агресор», у яких термінологія ворожнечі ймовірно ототожнювалася з представниками Росії, наводяться такі поняття: «нова невизнана влада [Кримського] півострова», «російські карателі» і т. ін.¹⁵⁵. Втім, варто зауважити, що у цих висловлювань немає ознак підбурювання до насильства чи розпалювання ворожнечі за національною ознакою. А щодо жорсткої критики російської влади в оскаржуваних публікаціях Р. Кашапова – Верховний суд РФ затвердив, що критика владних осіб не повинна викликати застосування статті 282 Кримінального кодексу РФ, відповідно до загальноновизнаного високого порогу допустимої критики чиновників¹⁵⁶.

Отже, ми встановили, що оскаржувані публікації Р. Кашапова не містили підбурювання до насильства чи розпалювання національної ворожнечі. Такого ж висновку дійшли спеціалісти російського інформаційно-аналітичного центру «Сова» і правозахисного центру «Меморіал»¹⁵⁷. Відповідно, публікації Р. Кашапова належать до категорії політичних висловлювань і повинні захищатись як елемент свободи дотримуватися поглядів і їх виражати. Тому в застосуванні російськими владними органами обмежувальних заходів кримінально-правового характеру проти Р. Кашапова не було «нагальної суспільної потреби».

Друга умова, яка повинна бути забезпечена для того, щоб Інтернет-

¹⁵⁴ Председатель Татарского общественного центра арестован по обвинению в возбуждении ненависти. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/01/d30995/> (дата обращения: 03.12.2020).

¹⁵⁵ Там же.

¹⁵⁶ О судебной практике по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности : Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 28.06.2011 г. N 11. URL: <https://rg.ru/2011/07/04/vs-dok.html> (дата обращения: 13.10.2020).

¹⁵⁷ Дело Рафиса Кашапова передано в суд. *Центр Сова*. ; Кашапов Рафис Рафаилович. *Правозащитный центр «Меморіал»*.

цензура вважалась необхідною у демократичному суспільстві, - це пропорційність застосованого обмеження переслідуваній легітимній меті. З одного боку, трирічне ув'язнення Р. Кашапова відповідає допустимому покаранню, закріпленому у статтях 280.1 і 282 Кримінального кодексу РФ, тому що обидві статті передбачають можливість позбавлення волі на строк до п'яти років¹⁵⁸. З іншого боку, застосування будь-якого кримінального покарання проти Р. Кашапова не може вважатися пропорційним, оскільки російські владні органи не зуміли продемонструвати «нагальну суспільну потребу» для запровадження заходів кримінально-правового характеру.

Щодо третьої умови необхідності запровадження обмежень – відповідність і достатність доказів – ми вже встановили, що докази, надані російськими владними органи, не були достатніми для демонстрації «нагальної суспільної потреби» запровадження обмежувальних заходів проти Р. Кашапова ані за статтею 280.1, ані за статтею 282 ККРФ.

Як наслідок, можемо підсумувати, що обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, запроваджені проти Р. Кашапова, не відповідали критерію необхідності застосування Інтернет-цензури, оскільки не було витримано жодної з трьох умов «необхідності»: російські владні органи не продемонстрували наявність «нагальної суспільної потреби» для введення обмеження, не витримали умову пропорційності введеного обмеження переслідуваній легітимній меті, не представили відповідні і достатні докази для запровадження обмеження.

Отже, можемо зробити висновок, що рішення про цензурування свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті, прийняте російською владою у справі проти Р. Кашапова, відповідало критеріям законності та легітимності централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури. Однак у цьому випадку було відхилення від критерію необхідності застосування онлайн-обмежень. Так, провадження проти Р. Кашапова відповідало критерію

¹⁵⁸ Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы.

законності, оскільки воно мало чітко визначене і передбачуване підґрунтя у національному законодавстві – це статті 280.1 і 282 ККРФ. Критерій легітимності теж був витриманий, оскільки державні органи Росії ймовірно переслідували мету захисту територіальної цілісності держави (стаття 280.1 ККРФ) і захисту репутації чи прав інших осіб (стаття 282 ККРФ) при запровадженні обмеження. Втім, запровадження обмежувальних заходів у справі проти Р. Кашапова не відповідало критерію необхідності, оскільки жодної з трьох умов «необхідності» не було забезпечено: державні органи Росії не представили відповідні і достатні докази і не спромоглися довести наявність «нагальної суспільної потреби» для введення обмеження, що вплинуло на непропорційність обмеження переслідуваній легітимній меті. З огляду на те, що всяке обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн відповідає міжнародно-правовим нормам тільки за умови дотримання всіх трьох критеріїв централізованого аналізу Інтернет-цензури, а також враховуючи, що у провадженні проти Р. Кашапова був порушений критерій необхідності запровадження обмежувальних заходів, можемо підсумувати, що дії державних органів РФ у справі проти Р. Кашапова порушили право на свободу дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті.

3.2.2. Обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru»

3.2.2.1. Обставини та перебіг справи

«Каспаров.Ru» - це російський Інтернет-ЗМІ, створений опозиційним активістом Г. Каспаровим. Цей вебсайт слугує платформою для поширення опозиційних поглядів у Росії¹⁵⁹. В березні 2014 р. Генеральна прокуратура РФ видала розпорядження з вимогою обмежити доступ до «Каспаров.Ru» відповідно до «Закону Лугового»¹⁶⁰. У Генеральній прокуратурі виникли претензії до ілюстрації, опублікованої на вебсайті в статті під назвою «У Криму буде націоналізована [українська] держвласність»¹⁶¹. На оскаржуваній

¹⁵⁹ Freedom House. Freedom on the Net 2015 – Russia. P. 5.

¹⁶⁰ Human Rights Watch. Россия: Разблокировать интернет-СМИ. *Human Rights Watch*. 2014. URL: <https://www.hrw.org/ru/news/2014/03/25/253763> (дата обращения: 11.10.2020).

¹⁶¹ «ТОВ Флавус та інші проти Росії» (*ООО Flavus and Others v Russia*), рішення від 23 червня 2020 року, заяви

ілюстрації було зображено озброєну людину і подано такий текст: «Крим, прокинься! Окупанти та їхні прислужники нахабно крадуть твої гроші і спотворюють твої міста. Не мовчи! Не здавайся!»¹⁶². Генпрокуратура встановила, що текст ілюстрації нібито закликав жителів Криму до вчинення «незаконних дій»¹⁶³. На підставі запиту від Генпрокуратури, Роскомнадзор обмежив доступ не до локатора сторінки вебсайту (URL-адреси конкретної вебсторінки), що містила ймовірно незаконний контент, а до доменного ім'я цілого вебсайту «Каспаров.Ру»¹⁶⁴. Це призвело до повномасштабного блокування «Каспаров.Ру».

Адміністрація «Каспаров.Ру» оскаржила рішення Генеральної прокуратури, аргументуючи свою позицію трьома основними факторами. По-перше, адміністрація скаржилася на занадто широке тлумачення «Закону про інформацію», що призвело до внесення вебсайту «Каспаров.Ру» до «чорного списку» під приводом запобігання «незаконним діям»¹⁶⁵. По-друге, адміністрація вебсайту стверджувала, що в наказі Генерального прокурора не було вказано локатор сторінки вебсайту, вміст якої Генеральна прокуратура визнала незаконним¹⁶⁶. Остаточним аргументом було те, що Генпрокуратура порушила принцип прецедентного права ЄСПЛ, який полягає у необхідності застосовувати найменш обмежуючі цілеспрямовані заходи і блокувати виключно незаконний контент, а не цілий вебсайт¹⁶⁷.

Хамовнічеський районний суд міста Москви розглянув подання сторін і підтвердив правильність дій Генпрокуратури РФ та Роскомнагляду щодо блокування «Каспаров.Ру»¹⁶⁸. «Каспаров.Ру» оскаржив це рішення в Московському міському суді, але той залишив в силі рішення суду першої

№12468/15, 23489/15 і 19074/16, §6

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само, §7.

¹⁶⁵ «Каспаров.Ру» оспаривает блокировку. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/counteraction/2014/06/d29700/> (дата обращения: 03.12.2020).

¹⁶⁶ Каспаров.Ру. Каспаров.Ру оспорил решение суда об отказе в снятии блокировки сайта. *Каспаров.Ру*. 2014. URL: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=54097649BE344> (дата обращения: 11.12.2020).

¹⁶⁷ «Каспаров.Ру» оспаривает блокировку. *Центр Сова*.

¹⁶⁸ «ТОВ Флабус та інші проти Росії», §9

інстанції¹⁶⁹. Згодом «Каспаров.Ru» видалив оскаржувану ілюстрацію, але доступ до сайту не було відновлено. Станом на 1 грудня 2021 р. «Каспаров.Ru» залишається в «чорному списку» заборонених на території РФ вебсайтів¹⁷⁰.

Вичерпавши всі національні засоби правового захисту, власник вебсайту Гаррі Каспаров оскаржив рішення російського суду в ЄСПЛ. Він заявив, що дії російської влади з блокування доступу до «Каспаров.Ru» суперечили праву на свободу вираження поглядів за статтею 10 ЄКПЛ¹⁷¹. У червні 2020 р. ЄСПЛ виніс рішення у справі «ТОВ Флавус та інші проти Росії», яке стосувалося, зокрема, обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru». Тому наш аналіз справи проти «Каспаров.Ru» значною мірою базується на відповідному судовому рішенні ЄСПЛ. Втім, важлива відмінність полягає у тому, що Страсбурзький суд надав оцінку критерію законності блокування «Каспаров.Ru», а далі об'єднав критерії легітимності та необхідності, розглядаючи їх разом¹⁷². У цьому дослідженні ми окремо і більш детально аналізуємо критерії законності, легітимності і необхідності Інтернет-цензури.

3.2.2.2. Відповідність обмеження критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури

Законність. Критерій законності вимагає забезпечити відповідність обмеження свободи інформації онлайн міжнародно-правовому принципу «передбаченості законом»¹⁷³. Інтернет-цензура вважається «передбаченою законом» за двох умов: перша – обмеження свободи інформації онлайн має бути засноване на відповідних положеннях національного законодавства держави; друга – відповідні положення національного законодавства повинні гарантувати належну «якість законодавства»¹⁷⁴. «Якість законодавства» передбачає, що відповідні положення національного законодавства повинні

¹⁶⁹ Там само, §10

¹⁷⁰ Универсальный сервис проверки ограничения доступа к сайтам и (или) страницам сайтов сети «Интернет». Роскомнадзор. URL: <http://blocklist.rkn.gov.ru/#anchor> (дата обращения: 01.12.2021).

¹⁷¹ «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §24

¹⁷² «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §36-38

¹⁷³ «Ілдірим проти Туреччини», §57 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §59 ; «Урпер та інші проти Туреччини», §28

¹⁷⁴ Там само.

бути чітко визначеними і «передбачуваними за своїми наслідками»¹⁷⁵.

Визначаючи відповідність провадження проти «Каспаров.Ru» критерію законності централізованого аналізу Інтернет-цензури, варто вказати, що державні органи Росії прийняли рішення про блокування «Каспаров.Ru» шляхом внесення вебсайту до «чорного списку» на підставі статті 15.3 «Закону про інформацію»¹⁷⁶. Таким чином, щоб з'ясувати законність обмеження доступу до «Каспаров.Ru», перш за все необхідно проаналізувати, чи державні органи РФ належним чином дотрималися процедури внесення вебсайтів до «чорного списку» Роскомнадзору.

Так, згідно з пунктом 2 статті 15.3 «Закону про інформацію» вимога Роскомнадзору про блокування доступу до онлайн-ресурсу повинна містити доменне ім'я вебсайту, мережеву адресу та локатор сторінки вебсайту, щоб ідентифікувати заборонений контент¹⁷⁷. Однак у справі проти «Каспаров.Ru» вимога Роскомнадзору про внесення вебсайту до «чорного списку» порушувала встановлену «Законом про інформацію» процедуру блокування вебсайтів. Причиною цього слугувало те, що на підставі відповідного запиту Генпрокуратури розпорядження Роскомнадзору вимагало блокування доменного ім'я цілого вебсайту «Каспаров.Ru», а не URL-адресу конкретної вебсторінки сайту з оскаржуваним контентом¹⁷⁸. Не вказавши URL-адресу вебсторінки з оскаржуваним контентом, який викликав занепокоєння з боку державних органів Росії, російські посадовці порушили встановлену пунктом 2 статті 15.3 «Закону про інформацію» процедуру блокування вебсайтів¹⁷⁹.

Крім того, у направленому до Роскомнадзору запиті про обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru», Генпрокуратура РФ обґрунтовувала своє рішення тим, що оскаржувана ілюстрація спонукала кримчан до вчинення «незаконних дій»¹⁸⁰. Такий запит Генпрокуратури РФ є суперечливим з точки

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации»

¹⁷⁷ Там же.

¹⁷⁸ «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §6, 7

¹⁷⁹ Там само, §32

¹⁸⁰ Там само, §6

зору законності, оскільки термін «незаконні дії» - це збірне поняття, яке не підпадає під жодну з трьох категорій заборонених дій, визначених у статті 15.3 «Закону про інформацію»¹⁸¹. З цього випливає, що рішення Генпрокуратури РФ щодо блокування вебсайту «Каспаров.Ru» за поширення інформації із закликами до вчинення «незаконних дій» не мало правових підстав у російському законодавстві.

З огляду на те, що під час блокування «Каспаров.Ru» державні органи Росії довільно інтерпретували та застосовували статтю 15.3 «Закону про інформацію» для обмеження доступу до «Каспаров.Ru», слід зазначити, що це є проявом низької якості і непередбачуваності відповідних положень російського законодавства. Крім того, у справі «ТОВ Флавус та інші проти Росії» Страсбурзький суд також підтвердив, що окремі положення статті 15.3 «Закону про інформацію» занадто широко сформульовані, що створює передумови для їх довільної інтерпретації владними органами РФ¹⁸².

Отже, включення «Каспаров.Ru» до «чорного списку» було здійснено з порушенням встановленої пунктом 2 статті 15.3 «Закону про інформацію» процедури блокування онлайн-ресурсів. Ба більше, обмеження доступу до «Каспаров.Ru» на підставі поширення ілюстрації, що містить заклики до «незаконних дій», не має правового підґрунтя у російському законодавстві. Таким чином, можемо стверджувати, що блокування «Каспаров.Ru» не відповідає критерію законності централізованого аналізу Інтернет-цензури.

Легітимність. Цензурування інформації в Інтернеті є легітимним, якщо відповідний обмежувальний захід переслідує хоча б одну з легітимних цілей, вказаних у релевантних міжнародно-правових інструментах ООН і РЄ – статті 19 МПГПІ та/або статті 10 ЄКПЛ. До визначених цими положеннями легітимних цілей належать, зокрема, охорона державної безпеки чи громадського порядку, запобігання заворушенням чи злочинам і т. ін.¹⁸³

¹⁸¹ О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации»

¹⁸² «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §33

¹⁸³ Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. ; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН.

Якщо говорити про легітимність мети, переслідуваної російськими посадовцями під час обмеження доступу до «Каспаров.Ru», російська влада стверджувала, що рішення про блокування «Каспаров.Ru» було прийняте з метою реагування на поширення інформації із закликами до вчинення «незаконних дій»¹⁸⁴. Водночас слід наголосити, що «незаконні дії» - це розпливчасто сформульоване поняття, яке не деталізує природу і тип ймовірно незаконних дій, а тому виходить поза рамки легітимних цілей, перелічених у пункті 2 статті 10 ЄКПЛ чи пункті 3 статті 19 МПГПП.

Крім того, у справі «ТОВ Флавус та інші проти Росії» ЄСПЛ зазначив, що навіть за наявності виняткових обставин, які б підтверджували необхідність цензурування чітко визначеного незаконного контенту, «заходи щодо блокування доступу до цілого вебсайту повинні бути обґрунтовані окремо»¹⁸⁵. Втім, обмежуючи доступу до «Каспаров.Ru», Росія не представила жодного пояснення стосовно того, яку легітимну мету переслідували заходи з повномасштабного блокування вебсайту.

Отже, блокування цілого «Каспаров.Ru» під приводом розповсюдження інформації із закликами до здійснення «незаконних дій» не відповідало критерію легітимності централізованого аналізу Інтернет-цензури.

Необхідність. Будь-яке обмеження свободи інформації онлайн повинно відповідати критерію «необхідності у демократичному суспільстві»¹⁸⁶. «Необхідність у демократичному суспільстві» вимагає дотримання таких трьох умов, які були підтверджені у прецедентній практиці ЄСПЛ:

- демонстрація «нагальної суспільної потреби» для реалізації заходів Інтернет-цензури¹⁸⁷;
- застосування пропорційних переслідуваній легітимній меті обмежувальних заходів онлайн-цензури¹⁸⁸;

¹⁸⁴ «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §6

¹⁸⁵ «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §38

¹⁸⁶ «Їлдірим проти Туреччини», §56 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §58

¹⁸⁷ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини» §61 (ii) ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §47 (ii) ; «Сенер проти Туреччини», §39 (ii)

¹⁸⁸ Там само, §61 (iii), §47 (iii) і §39 (iii) відповідно

- представлення відповідних і достатніх доказів для реалізації заходів Інтернет-цензури¹⁸⁹.

Якщо говорити про «нагальну суспільну потребу» для блокування доступу до вебсайту «Каспаров.Ru», потрібно проаналізувати контекст, зміст і значення оскаржуваного контенту. Нагадаємо, що у російських посадовців виникло занепокоєння щодо ілюстрації, яка з'явилася на вебсайті «Каспаров.Ru» у статті під назвою «У Криму буде націоналізована [українська] держвласність»¹⁹⁰. Оскаржувана ілюстрація зображала озброєну людину і містила такий текст: *«Крим, прокинься! Окупанти та їхні прислужники нахабно крадуть твої гроші і спотворюють твої міста. Не мовчи! Не здавайся!»*¹⁹¹. Ця ілюстрація була опублікована 13 березня 2014 року. Зауважимо, що на той час – у лютому-березні 2014 р. – активно розгорталася збройна агресія Росії в Криму¹⁹². Відповідно, на тлі активізації збройної агресії РФ проти України в Криму оскаржувана ілюстрація, яка містила текст із закликом до кримчан не мовчати і не здаватись, очевидно належить до категорії «політичних висловлювань чи дебатів з питань, що становлять суспільний інтерес», та/або до категорії інформації та ідей, які «шокують, ображають чи викликають занепокоєння». Наголосимо, що висловлювання політичного змісту, якими б контрверсійними вони не були, становлять складову частину свободи вираження поглядів та інформації і підлягають відповідному захисту. Органи державної влади володіють дуже обмеженою дискрецією при визначенні необхідності обмеження політичних висловлювань¹⁹³. Втім, дискреція органів державної влади щодо обмеження коментарів політичного характеру може бути розширена за умови, якщо оскаржуваний контент містить підбурювання до насильства¹⁹⁴.

Відповідно, щоб визначити наявність «нагальної суспільної потреби»

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ «ТОВ Флауус та інші проти Росії», §6

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² До 5-річчя від початку збройної агресії РФ проти України. *Український інститут національної пам'яті.*

¹⁹³ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §62 ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §50 ; «Сенер проти Туреччини», §40

¹⁹⁴ Там само.

для блокування доступу до вебсайту «Каспаров.Ru», потрібно з'ясувати, чи текст оскаржуваної ілюстрації містить заклики до вчинення дій із застосуванням насильства. У зв'язку з цим слід зазначити, що заклик з ілюстрації *«Крим, прокинься! [...] Не мовчи! Не здавайся!»* не містить спонукання до насильства. Наприклад, навіть зважаючи на контекст розгортання російської збройної агресії в Криму, заклики до кримчан «прокинутися», «не мовчати» і «не здаватися» самі по собі не прирівнюються до закликів із застосуванням насильства, оскільки «прокинутися», «не мовчати» і «не здаватися» можна різними способами, зокрема з допомогою демонстрацій, публічних протестів і виступів проти приєднання Криму до складу Росії (особливо напередодні так званого «референдуму про статус Криму», який відбувся через три дні після публікації тексту оскаржуваного зображення). Ба більше, Генеральна прокуратура РФ у своєму розпорядженні про підстави блокування «Каспаров.Ru» не вказала, що текст оскаржуваної ілюстрації містить заклики до насильства¹⁹⁵. Натомість серед підстав блокування Генпрокуратура зазначила лише наявність закликів до вчинення «незаконних дій»¹⁹⁶. Як ми вже згадували вище, «незаконні дії» - це занадто широко і розпливчасто сформульоване поняття, яке не може слугувати належною підставою обмеження свободи інформації. Як наслідок, враховуючи, що текст оскаржуваної ілюстрації не містив підбурювання до насильства, можемо стверджувати, що він належить до категорії політичних висловлювань, які захищаються у межах свободи інформації і не повинні підлягати обмеженню. Тому блокування вебсайту «Каспаров.Ru» на підставі тексту оскаржуваної ілюстрації не відображало «нагальну суспільну потребу».

Стосовно пропорційності обмежувальних заходів переслідуваній легітимній меті, слід підкреслити, що ЄСПЛ розвинув багату прецедентну практику для визначення пропорційності обмежень права на свободу інформації, особливо в контексті повномасштабного блокування ресурсів. Так,

¹⁹⁵ «ТОВ Флауус та інші проти Росії», §6

¹⁹⁶ Там само.

у справі «ТОВ Флавус та інші проти Росії» Суд наголосив, що повномасштабне обмеження доступу до вебсайту є крайнім заходом, який *«не передбачає розмежування між законною та незаконною інформацією»*, що веде до побічного блокування поруч з неправомірною інформацією також і великої кількості правомірної інформації, яка знаходиться на заблокованих онлайн-ресурсах¹⁹⁷. У справах «Їлдірим проти Туреччини» і «Ченгіз та інші проти Туреччини» Страсбурзький суд зазначив, що блокування значної кількості інформації призводить до суттєвого обмеження прав Інтернет-користувачів¹⁹⁸. У справах «Урпер та інші проти Туреччини» і «Олмез та Тургай проти Туреччини» ЄСПЛ постановив, що повномасштабне блокування ЗМІ виходить *«поза рамки поняття «необхідного» обмеження в демократичному суспільстві»*¹⁹⁹. Крім того, Комітет ООН з прав людини заявив, що допустимі Інтернет-обмеження *«повинні бути спрямовані на конкретний контент»*, тому що *«повномасштабні заборони на функціонування певних сайтів»* є несумісними з міжнародними нормами²⁰⁰.

Вищенаведену інтерпретацію критерію пропорційності Інтернет-цензури потрібно екстраполювати на аналіз справи проти «Каспаров.Ru». Виявляється, що замість обмеження доступу до URL-адреси конкретної вебсторінки з оскаржуваним контентом, Роскомнадзор заблокував цілий вебсайт «Каспаров.Ru». Водночас ані російський наглядовий орган, ані Генпрокуратура не представили жодних обґрунтувань стосовно необхідності повномасштабного обмеження доступу до вебсайту. Тому внесення доменного імені цілого вебсайту «Каспаров.Ru» до «чорного списку» не є пропорційним обмеженням в демократичному суспільстві. Отже, критерій пропорційності централізованого аналізу Інтернет-цензури не був виконаний у цьому

¹⁹⁷ Там само, §37

¹⁹⁸ «Їлдірим проти Туреччини», §66 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §64

¹⁹⁹ «Урпер та інші проти Туреччини», §43 і 44 ; «Олмез та Тургай проти Туреччини» (*Ölmez and Turgay v. Turkey*), рішення від 5 жовтня 2010, заяви №2318/09, 12616/09, 23563/09, 26801/09, 26837/09, 26846/09, 26851/09 і 26859/09, §16

²⁰⁰ General comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression : UN Human Rights Committee of 21.07.2011 № CCPR/C/GC/34. URL: <https://www.refworld.org/docid/4ed34b562.html> (Last accessed: 05.12.2020).

провадженні.

Зрештою, що стосується третьої умови «необхідності у демократичному суспільстві» - відповідності і достатності доказів для обмеження свободи інформації онлайн - слід повторити три суперечливі моменти, які ми з'ясували у попередніх частинах цього дослідження.

По-перше, компетентні органи державної влади в Росії не зуміли представити відповідні законні і легітимні докази для запровадження обмежень доступу до «Каспаров.Ru». Нагадаємо, що вебсайт «Каспаров.Ru» був заблокований на підставі поширення інформації із закликами до вчинення «незаконних дій»²⁰¹. Однак така підстава, як «незаконні дії», відсутня у релевантних положеннях російського законодавства і не відповідає легітимним цілям допустимих обмежень свободи інформації, перерахованим у пункті 2 статті 10 ЄКПЛ і пункті 3 статті 19 МПГПП.

По-друге, Росія не зуміла представити відповідні і достатні докази наявності «нагальної суспільної потреби» для обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru». Ми визначили, що текст оскаржуваної російськими посадовцями ілюстрації належить до категорії політичних висловлювань, які не містять заклики до насильства, і повинні бути захищені як один із елементів вираження свободи інформації. Оскільки такі політичні висловлювання повинні бути захищені, компетентні державні органи Росії не зуміли продемонструвати наявність «нагальної суспільної потреби» для блокування «Каспаров.Ru» на підставі оскаржуваної ілюстрації.

По-третє, російські посадовці заблокували доступ до цілого вебсайту «Каспаров.Ru». Практика ЄСПЛ показує, що заходи з повномасштабного блокування доступу до вебсайту потребують окремого обґрунтування²⁰². Втім, Росія не обґрунтувала доцільність і необхідність повномасштабного обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru». Тому для цілковитого блокування «Каспаров.Ru» не було відповідних і достатніх підстав.

²⁰¹ «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §6

²⁰² «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §38

Таким чином, враховуючи нездатність компетентних органів влади РФ надати відповідні і достатні докази законності, легітимності та наявності «нагальної суспільної потреби» для повномасштабного блокування доступу до вебсайту «Каспаров.Ru», слід зазначити, що така умова «необхідності обмежень у демократичному суспільстві», як відповідність і достатність доказів, не була виконана у справі проти «Каспаров.Ru».

Отже, можна підсумувати, що повномасштабне блокування вебсайту «Каспаров.Ru» суттєво суперечило критеріям централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури. Жоден з критеріїв централізованого аналізу - ані законність, ні легітимність, ні необхідність - не був виконаний. Стосовно критерію законності, слід підкреслити, що обмеження доступу до «Каспаров.Ru» було здійснено з порушенням процедури блокування сайтів, закріпленої у статті 15.3 «Закону про інформацію». Щодо критерію легітимності, блокування доступу до «Каспаров.Ru» з метою обмеження інформації, що містить заклики до вчинення «незаконних дій», не відповідає жодній з легітимних цілей, встановлених статтею 19 МПГПП та статтею 10 ЄКПЛ. Врешті-решт, критерій необхідності запровадження обмежувальних заходів також був порушений російськими владними органами, оскільки їм не вдалося виконати жодну з умов «необхідності обмеження у демократичному суспільстві»: повномасштабне блокування «Каспаров.Ru» не відображало «нагальну суспільну потребу», не було пропорційним і бракувало відповідних і достатніх доказів для запровадження обмеження доступу до цілого вебсайту.

У зв'язку з тим, що будь-яка цензура, спрямована на обмеження свободи інформації онлайн, повинна відповідати всім трьом міжнародно-правовим критеріям централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури, а також зважаючи на недотримання російськими владними органами жодного з критеріїв допустимої Інтернет-цензури при блокуванні «Каспаров.Ru», можемо зробити висновок, що повномасштабне обмеження доступу до вебсайту «Каспаров.Ru» порушувало право на свободу інформації в Інтернеті.

РОЗДІЛ 4. ІНТЕРНЕТ-ЦЕНзуРА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

«[К]онфлікт між українськими силами та підтримуваними Росією сепаратистами на сході України підірвав права користувачів в Інтернеті [...]. Українська влада стала менш толерантною до онлайн-висловлювань, які розглядаються як критика позиції України в конфлікті»

«Freedom House»
Звіт про Україну 2016

У цій частині роботи ми розглянемо головні передумови запровадження Інтернет-цензури в Україні, а також нормативні інструменти та механізми, які використовуються на практиці українськими органами влади для реалізації політики з обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті, а також лімітації свободи інформації онлайн. Підвищена увага приділяється аналізу репрезентативних випадків імплементації російського виміру онлайн-цензури в Україні у світлі міжнародно-правових критеріїв централізованого аналізу Інтернет-цензури.

4.1. Законодавче регулювання Інтернет-цензури в Україні

4.1.1. Передумови запровадження Інтернет-цензури в Україні

Станом на 2021 р. Україна належить до когорти держав із «частково вільним Інтернетом», в яких провадиться суперечлива з погляду міжнародного права політика цензурування висловлювань та інформації онлайн²⁰³. Однак ще вісім років тому в країні не спостерігалось відчутних загроз Інтернет-свободам. Так, за даними міжнародної правозахисної організації «Freedom House», до 2013 року Україна входила до кола країн із «вільним

²⁰³ Freedom House. Freedom on the Net 2021 - Ukraine. *Freedom House*. 2021. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2021> (date of access: 02.10.2021).

Інтернетом»²⁰⁴. На той час в Україні не було інституціоналізованого механізму запровадження онлайн-обмежень²⁰⁵. Певні короткотривалі спроби запровадити законодавчі механізми Інтернет-цензури в Україні були зроблені у січні 2014 р., але вони були скасовані наприкінці того ж місяця²⁰⁶.

Водночас розгортання російсько-української гібридної війни та її інформаційної складової, що бере свій початок з лютого 2014 р.,²⁰⁷ разом з посиленням антиукраїнської та проросійської пропаганди з боку уряду РФ та російських ЗМІ²⁰⁸, повернули питання щодо необхідності розробки механізму Інтернет-цензури до порядку денного українських чиновників. У цьому полягає важлива відмінність між передумовами запровадження Інтернет-цензури в Україні і в Росії. Важливим фактором, який вплинув на формування та імплементацію політики цензурування онлайн-контенту в Україні, була військова інтервенція Російської Федерації. Заразом в Росії головним чинником становлення та розвитку механізмів Інтернет-цензури було бажання російської влади встановити контроль над Інтернетом, який після антиурядових протестів 2011-2012 рр. почав розглядатися як каталізатор протестного руху і платформа для поширення інакомислення²⁰⁹.

4.1.2. Державне регулювання свободи дотримуватися поглядів в Інтернеті шляхом використання Кримінального кодексу України

В Україні, на відміну від Росії, відсутня спеціальна нормативно-правова база з регулювання активності Інтернет-користувачів на онлайн-платформах. Водночас практика показує, що обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн в Україні відбувається наступним чином: спочатку

²⁰⁴ Freedom House. Freedom on the Net 2013 - Ukraine. *Freedom House*. 2013. URL: <https://www.refworld.org/docid/52663acd12.html> (date of access: 02.06.2021).

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України від 28.01.2014 р. № 732-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2> (дата звернення: 25.06.2021).

²⁰⁷ Snegovaya M. Putin's Information Warfare In Ukraine. *Institute for the Study of War*. 2015. P. 9. URL: <https://www.understandingwar.org/report/putins-information-warfare-ukraine-soviet-origins-russias-hybrid-warfare> (Last accessed: 05.12.2020).

²⁰⁸ Freedom House. Freedom on the Net 2014. Tightening the Net: Governments Expand Online Controls. *Freedom House*. 2014. P. 828. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FOTN_2014_Full_Report_compressedv2_0.pdf (date of access: 02.03.2021).

²⁰⁹ Duffy N. Internet freedom in Vladimir Putin's Russia. P. 1-3.

українські правоохоронні органи відкривають провадження проти осіб, які поширюють ймовірно незаконний онлайн-контент. Слід наголосити, що провадження, пов'язані з російсько-українською гібридною війною, зазвичай відкриваються на підставі релевантних статей КК України. Далі, розглядаючи у судовому засіданні відповідні кримінальні провадження, українські національні суди виносять вироки стосовно (не)правомірності висловлювань та контенту, що поширюються особами на онлайн-платформах²¹⁰.

Експерти ГО «Платформа прав людини» детально проаналізували практику розгляду українськими судами кримінальних справ, пов'язаних з притягненням до відповідальності осіб за поширення ймовірно незаконного онлайн-контенту. Дослідивши більш як сто судових вироків, експерти виокремили окремі положення КК України, що використовувалися для притягнення осіб до кримінальної відповідальності за розповсюдження ймовірно неправомірної інформації в Інтернеті. Варто підкреслити, що найбільшу кількість судових вироків було встановлено за статтею 109 (насильницька зміна чи повалення конституційного ладу) і статтею 110 (посягання на територіальну цілісність) КК України²¹¹.

Стаття 109. Ця стаття передбачає покарання за дії чи змову про вчинення дій (частина 1 статті 109), які спрямовані на насильницьку зміну конституційного ладу чи захоплення державної влади, а також заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (частина 2 і 3 статті 109). Дії чи змова про вчинення дій за частиною 1 статті 109 можуть призвести до десяти років позбавлення волі. Поширення контенту із закликами до насильницької зміни конституційного ладу чи захоплення державної влади без застосування ЗМІ карається обмеженням або позбавленням волі строком до трьох років (частина 2 статті 109). Заразом використання ЗМІ (на практиці до ЗМІ належать і онлайн-платформи) для поширення незаконних матеріалів тягне за собою тяжчу правову кваліфікацію злочину у вигляді обмеження чи

²¹⁰ Мороз В. Аналітика: як порушували цифрові права у 2018 році в Україні.

²¹¹ Опришко Л., Володовська В., Дворовий М. Свобода слова в інтернеті. С. 10.

позбавлення волі до п'яти років (частина 3 статті 109)²¹².

Стаття 110. Частина 1 статті 110 передбачає позбавлення волі строком до п'яти років за умисні дії, спрямовані на змінення меж території України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій²¹³. Ця стаття слугує підставою для притягнення до відповідальності осіб за онлайн-висловлювання, які посягають на територіальну цілісність і недоторканність України²¹⁴.

4.1.3. Обмеження доступу до інформації онлайн у контексті Закону України «Про санкції»

В той час як у Росії є спеціалізована нормативно-правова база, яка регламентує порядок обмеження свободи інформації онлайн з метою захисту національних інтересів держави, в Україні такої нормативно-правової бази немає²¹⁵. Втім, на практиці українські посадовці розробили своєрідний механізм для обмеження доступу до певних категорій (про)російських ресурсів шляхом застосування Закону України «Про санкції»²¹⁶.

Закон України «Про санкції» був прийнятий Верховною Радою України 14 серпня 2014 року, незадовго після російської анексії Криму та військової інтервенції на Донбасі²¹⁷. Хоча з формальної точки зору положення Закону де-юре були спрямовані на врегулювання механізмів оперативної протидії загрозам національній безпеці та інтересам України²¹⁸, де-факто ухвалення Закону України «Про санкції» мало на меті створити додаткові можливості дати відсіч російській збройній агресії²¹⁹.

Особливу увагу слід приділити висвітленню процедури санкційного

²¹² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.06.2021).

²¹³ Там само.

²¹⁴ Мороз В. Аналітика: як порушували цифрові права у 2018 році в Україні.

²¹⁵ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 14.

²¹⁶ Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 02.08.2021).

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Горобчишина С., Дуда А. Політика щодо Криму. Рекомендації : посібник. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2018. С. 50. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/posibnyk.pdf> (дата звернення: 03.07.2021).

механізму, передбаченого статтею 5 Закону України «Про санкції». Санкції застосовуються у такий спосіб: спочатку уповноважений орган повинен внести пропозиції стосовно запровадження секторальних чи персональних санкцій²²⁰. У контексті російсько-української гібридної війни пропозиції щодо застосування персональних санкцій у вигляді блокування, зокрема, окремих російських веб-ресурсів на території України готувалися Службою безпеки України²²¹. Рішення щодо необхідності запровадження персональних санкцій приймаються Радою національної безпеки та оборони України і вводяться в дію відповідними указами Президента України²²².

Варто зауважити, що Закон передбачає невичерпний перелік видів санкцій, які можуть застосовуватися компетентними органами влади в Україні. Так, стаття 4 Закону України «Про санкції» містить перелік двадцяти чотирьох чітко визначених типів обмежувальних заходів, серед яких немає положень, які б передбачали блокування онлайн-ресурсів. Проте у переліку видів санкцій також міститься додатковий пункт про можливість запровадження «інших санкцій»²²³. Наголосимо, що саме положення про можливість застосування «інших санкцій» було неодноразово використано у процесі блокування російських і проросійських веб-ресурсів в Україні²²⁴.

4.2. Інтернет-цензура в Україні у межах російсько-української гібридної війни

Якщо аналізувати обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в українському сегменті Інтернету крізь призму російсько-української гібридної війни, слід звернути увагу на практику використання релевантних положень ККУ. Так, найбільш комплексне дослідження на цю

²²⁰ Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р.

²²¹ Служба безпеки України. Голова СБУ пропонує продовжити заборону російських соцмереж ще на 3 роки. *Facebook*. 2020. URL: <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/photos/a.1539443172952349/2663913550505300/?type=3&theater> (дата звернення: 15.07.2021). ; Ганжа Л. Блокування сайтів і таємні критерії: чому СБУ уникає пояснень про підстави блокування сайтів. *Платформа прав людини*. URL: <https://www.ppl.org.ua/blokuvannya-sajtiv-i-tayemni-kriteri%D1%97-chomu-sbu-unikaye-poyasnen-pro-pidstavi-blokuvannya-sajtiv.html> (дата звернення: 09.07.2021).

²²² Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р.

²²³ Там само.

²²⁴ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 5-6.

тематику виявило, що протягом 2014 – 2018 рр. в Україні було винесено 118 судових вироків, у яких йшлося про притягнення до кримінальної відповідальності громадян України за поширення незаконних типів онлайн-висловлювань, зокрема пов'язаних зі збройною агресією РФ проти України²²⁵. Кримінальні провадження відкривалися на підставі наступних положень ККУ: 69 вироків за статтею 110 ККУ (посягання на територіальну цілісність); 54 вироків за статтею 109 ККУ (повалення конституційного ладу); 4 вироків за статтею 161 ККУ (розпалювання ворожнечі); 3 вироків за статтею 258-2 ККУ (заклики вчиняти терористичні акти); 3 вироків за статтею 295 ККУ (порушення громадського порядку); 2 вироків за статтею 114-1 ККУ (перешкоджання діяльності ЗСУ); по 1 вироків було винесено за статтями 111 (державна зрада) і 436 (пропаганда війни) ККУ²²⁶.

Щодо інтенсивної кампанії з обмеження свободи інформації в українському сегменті Інтернету шляхом застосування Закону України «Про санкції», вона бере витoki з 2017 р. Протягом 2017-2021 рр. було видано вісім санкційних президентських указів П. Порошенка і В. Зеленського²²⁷. Президентськими указами було заблоковано більше 600 (про)російських Інтернет-ресурсів²²⁸. Серед найбільш відомих «жертв» онлайн-цензури були ресурси «Яндекс», «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», виробників антивірусного програмного забезпечення «Лабораторія Касперського» і «Доктор Веб», вебсайти інформаційних агентств «Россия сегодня», «Звезда», «ТНТ», «Первый канал», «РТР-Планета», «Россия-24», «Рен ТВ» та ін.²²⁹

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що Інтернет-цензура в Україні на російському напрямку ведеться на двох «фронтах»: перший (з 2014 р.) – притягнення до кримінальної відповідальності осіб за поширення ймовірно незаконних онлайн-висловлювань проросійського спрямування щодо

²²⁵ Опришко Л., Володовська В., Дворовий М. Свобода слова в інтернеті. С. 10-11.

²²⁶ Там само, С. 43.

²²⁷ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 11.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Указ Президента України від 15.05.2017 р. №133/2017.

чутливих питань російсько-українського протистояння, що відбувається завдяки застосуванню релевантних положень Кримінального Кодексу України; другий (з 2017 р.) – блокування доступу до інформації онлайн внаслідок прийняття президентських указів про накладення санкцій на (про)російські Інтернет-ресурси у межах Закону України «Про санкції». У наступному підрозділі ми детально розглянемо два репрезентативні випадки Інтернет-цензури в Україні на обох «фронтах» – справа проти Тетяни Дюніної і блокування онлайн-ресурсів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники».

4.2.1. Провадження проти Тетяни Дюніної

4.2.1.1. Перебіг провадження та рішення українського суду

Тетяна Дюніна – мешканка м. Мелітополь²³⁰. У березні 2014 р. Т. Дюніна використала свій особистий аккаунт у соціальній мережі «Вконтакте» для репосту двох онлайн-публікацій, які ймовірно закликали до приєднання областей південно-східної України до РФ, а також створення в Україні нового територіального утворення «Малоросія». На підставі двох суперечливих онлайн-публікацій мешканці Мелітополя висунули обвинувачення у порушенні частини 1 статті 110 ККУ (посягання на територіальну цілісність України), і проти неї розпочали відповідне кримінальне провадження²³¹.

Перший спірний репост був зроблений Т. Дюніною 27 березня 2014 р. У поширеній публікації було вказано наступне: *«Південний Схід, за мною, в Росію!»*²³². З метою надання семантико-текстуальної оцінки публікації було здійснено відповідну судову лінгвістичну експертизу, яка встановила, що текст репосту спонукав осіб, які проживають в областях на південному сході України, до вчинення дій з метою входження цих областей до складу Росії.

Другий суперечливий репост був здійснений обвинуваченою наступного дня, 28 березня 2014 р. Текст цього репосту містив таку інформацію: *«Ти цього хочеш? Так саме цього хочуть новороси та малороси в Україні. Ми росіяни*

²³⁰ Строк за репост: жительку Мелітополя засудили до трьох років. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/45675495> (дата звернення: 30.08.2021).

²³¹ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18

²³² Там само.

оукраїни Русі є частиною єдиного російського світу [«русского мира»]. Свідома нерусь нам не указ»²³³. Судова лінгвістична експертиза вказала на те, що семантико-текстуальні властивості публікації спонукали задуматися про необхідність формування на території України державного утворення «Малоросія», що буцімто підтверджувалося тезою про те, що ті українці, які називають себе «росіяни», становлять частину «русского мира»²³⁴.

Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області кваліфікував діяння, вчинені Т. Дюніною, у межах частини 1 статті 110 ККУ як поширення контенту, що спонукає до «вчинення умисних дій з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України»²³⁵. Т. Дюніна визнала свою вину і розкалася у вчинених діяннях.

Далі український суд розглянув питання про призначення доцільного покарання обвинуваченій і виніс остаточний вирок. Суд визнав обвинувачену винною за частиною 1 статті 110 ККУ і засудив її до 3 років позбавлення волі. Втім, враховуючи обставини, які пом'якшують покарання, зокрема визнання вини Т. Дюніною і її розкаєння у скоєному, Т. Дюніна була звільнена від відбування покарання, отримавши 1 рік іспитового строку²³⁶.

4.2.1.2. Відповідність провадження критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури

Законність. Дотримання критерію законності передбачає відповідність Інтернет-цензури міжнародно-правовому принципу «передбаченості законом»²³⁷. «Передбаченість законом» визначається як наявність «правової основи у внутрішньому законодавстві», яка також повинна підтримувати належний рівень «якості законодавства» - бути доступною та «передбачуваною за своїми наслідками»²³⁸.

У кримінальному провадженні проти Тетяни Дюніної досудове

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Там само.

²³⁷ «Ілдірим проти Туреччини», §57 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §59 ; «Урпер та інші проти Туреччини», §28

²³⁸ Там само.

розслідування та судове слідство посилалося на ймовірне порушення обвинуваченою частини 1 статті 110 ККУ (посягання на територіальну цілісність України)²³⁹. У цьому контексті необхідно зазначити, що зміст контенту, поширеного Т. Дюніною, справді був суперечливим з точки зору частини 1 статті 110 ККУ (це впливає, зокрема, з судової лінгвістичної експертизи²⁴⁰), тому відкриття провадження проти Т. Дюніної за цим положенням ККУ є виправданим. Щодо відповідності винесеного вироку частині 1 статті 110 ККУ, покарання Т. Дюніної у вигляді 3 років позбавлення волі зі звільненням від відбування покарання з однорічним іспитовим строком не виходило за межі допустимого покарання, прописаного у частині 1 статті 110 ККУ²⁴¹. Як наслідок, можемо стверджувати, що провадження проти Т. Дюніної мало відповідне підґрунття у внутрішньому законодавстві держави.

Стосовно «якості законодавства», слід підкреслити, що частина 1 статті 110 ККУ, яка була застосована у провадженні проти Т. Дюніної, є достатньо чітко сформульованою. Як зазначено вище, вона вказує на настання кримінальної відповідальності за умисні дії, що посягають на територіальну цілісність України, а також публічні заклики чи поширення контенту із закликами до вчинення таких дій²⁴².

Отже, можемо зробити висновок, що провадження проти Т. Дюніної відповідало критерію законності централізованого аналізу Інтернет-цензури, оскільки воно мало доступне і чітко визначене підґрунття у національному законодавстві країни, що базувалось на частині 1 статті 110 ККУ.

Легітимність. Обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті вважається легітимним, якщо воно переслідує хоча б одну з легітимних цілей, закріплених у статті 19 МПГПП та/або статті 10 ЄКПЛ. Серед легітимних цілей слід виділити ті, що є релевантними для визначення мети Інтернет-цензури, застосованої у справі проти Т. Дюніної:

²³⁹ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р.

захист «національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки» (пункт 2 статті 10 ЄКПЛ)²⁴³; «охорон[а] державної безпеки, громадського порядку» (пункт 3 статті 19 МПГПП)²⁴⁴.

У справі проти Т. Дюніної кримінальне провадження було відкрито за статтею 110 ККУ, яка передбачає покарання за «*посягання на територіальну цілісність і недоторканність України*»²⁴⁵. Ба більше, вирок Мелітопольського міськрайонного суду чітко зазначає, що при здійсненні репосту двох ймовірно незаконних онлайн-публікацій обвинувачена діяла «*умисно на порушення конституційних приписів щодо порядку визначення і зміни території України в межах існуючого кордону*»²⁴⁶. На підставі процитованих уривків можемо стверджувати, що задекларованою метою запровадження обмежень у справі проти Т. Дюніної був захист національної безпеки і територіальної цілісності держави. Щоб визначити, чи задекларована слідством мета покарання відповідала обставинам справи, необхідно розглянути контекст поширення оскаржуваних публікацій Т. Дюніною у світлі судової практики ЄСПЛ.

Т. Дюніна поширила дві ймовірно незаконні онлайн-публікації проросійського спрямування на «стіні» свого особистого аккаунту у соціальній мережі «Вконтакте» у 2014 р.: 27 березня 2014 р. обвинувачена зробила перший репост, а 28 березня 2014 р. – другий²⁴⁷. Необхідно підкреслити, що на час здійснення обох репостів наростав градус російсько-українського протистояння. Цей період характеризувався, зокрема, процесом анексії Криму військами Російської Федерації та посиленням підтримуваного Росією сепаратистського руху на Сході України²⁴⁸.

Опираючись на відповідне прецедентне право Страсбурзького суду²⁴⁹ для оцінки легітимності Інтернет-цензури у провадженні проти Т. Дюніної, необхідно підкреслити, що чутливість безпекової ситуації у Криму і східних

²⁴³ Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950.

²⁴⁴ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН.

²⁴⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р.

²⁴⁶ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ До 5-річчя від початку збройної агресії РФ проти України. *Український інститут національної пам'яті.*

²⁴⁹ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §56; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §43

регіонах України, необхідність українських посадовців приділяти підвищену увагу діям, які здатні розпалювати зайве насильство на цих територіях, а також амбівалентність репостів Т. Дюніної слугують достатніми підставами для обґрунтування мети обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн у справі проти мешканки Мелітополя з огляду на необхідність гарантування національної безпеки та територіальної цілісності України.

Враховуючи, що гарантування національної безпеки та територіальної цілісності є легітимними цілями обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати, а також зважаючи на тенденцію ЄСПЛ не ставити під сумнів задекларовану державою легітимну мету щодо захисту національної безпеки²⁵⁰, доцільно припустити, що критерій легітимності Інтернет-цензури у справі проти Т. Дюніної був витриманий.

Необхідність. Обмеження свободи дотримуватися поглядів онлайн і їх виражати має бути «необхідним у демократичному суспільстві»²⁵¹. «Необхідність» визначається на підставі відповідності таким трьом умовам:

- наявність «нагальної суспільної потреби» для запровадження обмеження²⁵²;
- пропорційність обмеження переслідуваній легітимній меті²⁵³;
- відповідність і достатність доказів для запровадження обмеження²⁵⁴.

Щодо наявності чи відсутності «нагальної суспільної потреби» для запровадження покарання за оскаржувані репости Т. Дюніної, необхідно проаналізувати їх зміст, контекст і суспільну значимість. Нагадаємо, що обвинувачена поширила першу онлайн-публікацію 27 березня 2014 р., а другу - 28 березня 2014 р.²⁵⁵, тобто незадовго після російської анексії Криму

²⁵⁰ Research Division of the Council of Europe. National security and European case-law.

²⁵¹ «Ілдірим проти Туреччини», §56 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §58

²⁵² «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §61 (ii) ; «Ердоглу та Інсе проти Туреччини», §47 (ii) ; «Сенер проти Туреччини», §39 (ii)

²⁵³ Там само, §61 (iii), §47 (iii) і §39 (iii) відповідно

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18.

та активізації підтримуваного РФ сепаратистського руху на Сході України²⁵⁶. Враховуючи неоднозначний зміст текстів репостів, поширених Т. Дюніною на тлі розгортання російсько-українського протистояння, обидва репости можна віднести до категорії інформації та ідей, які «шокують, ображають чи викликають занепокоєння», а також до «політичних висловлювань чи дебатів з питань, що становлять суспільний інтерес». Як правило, такі категорії неоднозначних висловлювань захищаються як складова частина свободи дотримуватися поглядів і їх виражати, і органи державної влади повинні дуже вузько тлумачити підстави для обмеження таких висловлювань²⁵⁷. Втім, якщо ці висловлювання містять підбурювання до насильства, державні органи володіють більшою дискрецією при визначенні необхідності обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати, зокрема шляхом застосування засобів кримінально-правового характеру²⁵⁸. Відповідно, щоб визначити, чи були кримінальне провадження і подальша міра покарання Т. Дюніної необхідними у демократичному суспільстві, потрібно з'ясувати, чи текст поширених обвинуваченою репостів відображав підбурювання до насильства.

У першому репості Т. Дюніної містився наступний текст: *«Південний Схід, за мною, в Росію!»*²⁵⁹. Мелітопольський міськрайонний суд, посилаючись на висновок судової лінгвістичної експертизи, встановив, що цей текст закликав жителів, які проживають на території південно-східної України, «проявляти дії», спрямовані на приєднання цієї території до складу РФ²⁶⁰. Наголосимо, що Т. Дюніна поширювала оскаржуваний репост на тлі анексії Криму військами Росії, а також підтримуваного російськими спецслужбами штурмування адміністративних будівель у Луганській, Донецькій, Харківській та багатьох інших областях України²⁶¹. У контексті чутливої безпекової ситуації у Південно-Східній Україні, зміст репосту обвинуваченої

²⁵⁶ До 5-річчя від початку збройної агресії РФ проти України. *Український інститут національної пам'яті*.

²⁵⁷ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §62 ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §50 ; «Сенер проти Туреччини», §40.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ До 5-річчя від початку збройної агресії РФ проти України. *Український інститут національної пам'яті*.

із закликами до жителів південного сходу України проявляти активність, спрямовану на входження цих областей до РФ, повинен розглядатися як такий, що «загострює і без того вибухонебезпечну ситуацію»²⁶² у південно-східних областях України і «здатен розпалювати подальше насильство»²⁶³. Таким чином, можемо стверджувати, що існувала «нагальна суспільна потреба» у порушенні кримінального провадження проти Т. Дюніної за поширення першого репосту, бо він містив ознаки підбурювання до насильства.

Тепер розглянемо, чи міра покарання Т. Дюніної за поширення другого репосту може вважатися «необхідною у демократичному суспільстві». Другий репост обвинуваченої містив текст наступного змісту: *«Ти цього хочеш? Так саме цього хочуть новороси та малороси в Україні. Ми росіяни оукраїни Русі є частиною єдиного російського світу [«русского мира»]. Свідома нерусь нам не указ»*²⁶⁴. Мелітопольський міськрайонний суд, виходячи з відповідного висновку судової лінгвістичної експертизи, встановив, що текст другого репосту містив висловлювання, які *«виражені у формі спонукання замислитися»* про територіальні зміни з метою створення у межах України країни «Малоросія», що підтверджувалося тезою про те, що деякі українці, які живуть на межі з РФ і називають себе «росіянами», становлять частину «русского мира»²⁶⁵.

Слід підкреслити, що на відміну від тексту першого оскаржуваного репосту Т. Дюніної, який був кваліфікований судовою експертизою як *«спонукання [...] проявляти дії»* (щодо приєднання південно-східних територій України до Росії), текст другого репосту був виражений *«у формі спонукання замислитися»* (щодо можливого утворення «Малоросії» у межах України)²⁶⁶. Наголосимо, що *«спонукання [...] проявляти дії»* і *«спонукання замислитися»* не є тотожними поняттями. Так, академічний тлумачний

²⁶² «Зана проти Туреччини» (*Zana v. Turkey*), рішення від 25 листопада 1997, заява № 69/1996/688/880, §60

²⁶³ «Сюрек проти Туреччини (№1)» (*Sürek v. Turkey (no. 1)*), рішення від 8 липня 1999, заява №26682/95, §62

²⁶⁴ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само.

словник української мови визначає термін «дія», зокрема, як «робота, діяльність, здійснення чого-небудь» або як «операції, пов'язані із збройною боротьбою»²⁶⁷. Водночас термін «замислитися» тлумачиться як «починати роздумувати, зосереджено думати про кого-, що-небудь, розмірковувати над чимось»²⁶⁸. Неозброєним оком помітно, що «проявляти дії» і «замислитися» мають різне значення. У першому випадку йдеться про реалізацію певної діяльності, зокрема пов'язаних зі збройною боротьбою операцій, а у другому випадку – про розмірковування над чимось, і відсутнє посилання на здійснення активних дій, зокрема пов'язаних зі збройною боротьбою операцій. Відповідно, другий оскаржуваний репост лише спонукав розмірковувати щодо можливого створення «Малоросії» на території України, але він не містив жодних закликів до вчинення насильницьких дій і не може вважатися таким, що підбурює до насильства. Тому дії державних органів щодо притягнення Т. Дюніної до відповідальності за поширення другої публікації повинні були вузько тлумачитися, на відміну від випадку з поширенням першої публікації. Оскільки другий репост, здійснений обвинуваченою, не містить підбурювання до насильства, державні органи не мали компетенції застосовувати кримінальне покарання за здійснення цього репосту. Таке втручання у свободу обвинуваченої дотримуватися поглядів і їх виражати порушувало «право суспільства бути поінформованим про іншу точку зору на ситуацію [...] незалежно від того, наскільки неприємною ця перспектива може бути» для посадовців²⁶⁹. Отже, застосування засобів кримінально-правового характеру проти Т. Дюніної за поширення другого репосту не відображало «нагальну суспільну потребу», оскільки другий репост не містив закликів до насильства.

Стосовно пропорційності переслідуваній легітимній меті, потрібно проаналізувати пропорційність покарання Т. Дюніної у світлі прецедентної

²⁶⁷ Дія. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/dija> (дата звернення: 05.09.2021).

²⁶⁸ Замислюватися. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/zamysljuvatysja> (дата звернення: 05.09.2021).

²⁶⁹ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §65 ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §52 ; «Сенер проти Туреччини», §45

практики ЄСПЛ. Слід вказати позицію Страсбурзького суду, відповідно до якої покарання з іспитовим строком, коли засудженому не потрібно відбувати термін ув'язнення, може вважатися пропорційним²⁷⁰.

Т. Дюніна була засуджена до 3 років позбавлення волі з однорічним іспитовим строком²⁷¹. Втім, хоча судовий вирок передбачав покарання у вигляді іспитового строку, кримінально-правові заходи проти Т. Дюніної однаково не можуть вважатися пропорційними, оскільки вони охоплюють кримінальне покарання як за перший, так і за другий репост обвинуваченої. Як ми визначили вище, хоча Мелітопольський міськрайонний суд зміг встановити «нагальну суспільну потребу» кримінального покарання Т. Дюніної за розповсюдження першої публікації, суд не зміг продемонструвати «нагальну суспільну потребу» застосування до обвинуваченої покарання кримінально-правового характеру за поширення другої публікації. Враховуючи, що кримінальне покарання Т. Дюніної включало необґрунтоване покарання за здійснення другого репосту, воно не може вважатися пропорційним.

Стосовно відповідності і достатності доказів для запровадження обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати, необхідно дослідити мотивувальну частину обвинувального вироку у справі проти Т. Дюніної, яка була подана Мелітопольським міськрайонним судом для обґрунтування покарання за поширення обох оскаржуваних репостів.

Щодо першого репосту Т. Дюніної, слід зазначити, що Мелітопольський міськрайонний суд, посилаючись на відповідний висновок судової експертизи, встановив що перша поширена Т. Дюніною публікація містила заклики до вчинення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності і недоторканості України (частина 1 статті 110 ККУ)²⁷². Крім того, проаналізувавши обставини справи у світлі прецедентного права ЄСПЛ з

²⁷⁰ Мороз В. Аналітика: як порушували цифрові права у 2018 році в Україні.

²⁷¹ Вирок Мелітопольського міськрайонного суду, судова справа № 320/6302/18

²⁷² Там само.

урахуванням контексту здійснення першого репосту, ми визначили, що текст репосту повинен вважатися таким, що містить підбурювання до насильства, і, як наслідок, надає державним органам доволі широку дискрецію щодо застосування засобів кримінально-правового характеру проти Т. Дюніної.

Щодо другого репосту Т. Дюніної, Мелітопольський міськрайонний суд не спромігся показати «нагальну суспільну потребу» застосування кримінального покарання проти мешканки Мелітополя, оскільки не було доведено, що другий репост містить підбурювання до насильства.

Втім, незважаючи на те, що у випадку з поширенням першого репосту «нагальна суспільна потреба» для застосування заходів кримінально-правового характеру була, а у випадку з другим репостом «нагальної суспільної потреби» не було, в обох випадках мотивувальна частина вироку суду не була відповідною і достатньою. Причиною цього слугує те, що оцінюючи перший і другий репост Т. Дюніної, Мелітопольський міськрайонний суд не провів самостійного аналізу текстів оскаржуваних публікацій, а лише констатував факт вчинення кримінального правопорушення виходячи з відповідного «висновку судової лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи», проведеної судовим експертом²⁷³. У цьому контексті варто зауважити, що такого роду судові експертизи здебільшого здійснюються не незалежними інституціями, а спеціалізованими експертними установами, які підпорядковуються, зокрема, державним правоохоронним органам – однією з таких експертних установ є, наприклад, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ.²⁷⁴ Сумнівна незалежність інституцій, які проводять судові експертизи, разом з відсутністю самостійної оцінки судом фактів справи та правильності їх інтерпретації у висновках згаданих експертиз, викликають занепокоєння щодо відповідності і достатності доказів для запровадження

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Опришко Л., Володовська В., Дворовий М. Свобода слова в інтернеті. С. 12.

обмеження свободи вираження поглядів.²⁷⁵

Крім того, у справі «Дмітрієвський проти Росії» ЄСПЛ наголосив, що національні суди не можуть опиратися виключно на висновок експертизи при винесенні вироку – ЄСПЛ підтвердив необхідність проведення національним судом самостійного аналізу фактів провадження з метою забезпечення відповідності і достатності доказів для запровадження обмеження²⁷⁶. Зважаючи на прецедент «Дмітрієвський проти Росії» і враховуючи, що Мелітопольський міськрайонний суд у своєму вироку цілковито покладався на висновок судової експертизи щодо обох репостів Т. Дюніної і не продемонстрував жодних суттєвих спроб провести власний аналіз текстів оскаржуваних репостів, можемо зробити висновок, що Мелітопольський міськрайонний суд не пред'явив відповідні і достатні докази для запровадження заходів Інтернет-цензури стосовно обох репостів Т. Дюніної.

Отже, проаналізувавши необхідність запровадження обмежень свободи дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн у справі проти Т. Дюніної за поширення обох репостів, потрібно підбити відповідні підсумки. Провадження проти Т. Дюніної за поширення першого репосту відповідало одній з трьох ознак «необхідності»: було продемонстровано «нагальну суспільну потребу» для запровадження обмеження. Втім, ознаки пропорційності та відповідності і достатності доказів не були витримані. Щодо поширення другого репосту Т. Дюніною, кримінальне провадження проти мешканки Мелітополя не відповідало жодній з ознак «необхідності»: українські органи державної влади не зуміли продемонструвати «нагальну суспільну потребу», пропорційність чи відповідність і достатність доказів для запровадження покарання. Як наслідок, оскільки не було забезпечено дотримання всіх трьох ознак необхідності введення обмеження, заходи Інтернет-цензури щодо обох репостів Т. Дюніної не відповідали критерію «необхідності у демократичному суспільстві».

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ «Дмітрієвський проти Росії», §113, 114

Загалом, підсумовуючи аналіз відповідності провадження проти Тетяни Дюніної критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури, зазначимо, що застосування заходів кримінально-правового характеру у справі проти мешканки Мелітополя відповідало критеріям законності і легітимності, але порушувало критерій необхідності. Так, у справі проти Т. Дюніної було витримано критерій законності, бо дії українських органів державної влади базувались на доступному і чітко визначеному підґрунті національного законодавства – частині 1 статті 110 Кримінального Кодексу України. Крім того, з огляду на необхідність гарантування національної безпеки та територіальної цілісності України у контексті чутливої безпекової ситуації у Криму і південно-східних областях України, а також беручи до уваги неоднозначність текстів обох репостів, поширених обвинуваченою, можна стверджувати, що провадження проти Т. Дюніної відповідало критерію легітимності. Втім, справа проти Т. Дюніної порушила критерій необхідності накладання обмежень. Ми визначили три умови необхідності обмежень у демократичному суспільстві і застосували їх для самостійного аналізу судового провадження та оцінювання двох репостів мешканки Мелітополя. Щодо провадження проти Т. Дюніної за здійснення першого репосту, була виявлена відсутність таких ознак необхідності, як пропорційність та відповідність і достатність доказів для накладання обмеження. Щодо другого репосту обвинуваченої, жодна з ознак необхідності не була витриманою: українські органи державної влади не зуміли продемонструвати ні наявність «нагальної суспільної потреби» для введення обмеження, ні пропорційність введеного обмеження переслідуваній легітимній меті, ні відповідність і достатність доказів для запровадження обмеження.

Враховуючи, що будь-яке обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати в Інтернеті вважається таким, що відповідає міжнародно-правовим нормам, лише за умови його відповідності всім трьом критеріям централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури, потрібно констатувати, що застосування кримінального покарання у справі проти

Т. Дюніної порушувало право особи на свободу дотримуватися поглядів і їх виражати, оскільки не було продемонстровано необхідність втручання держави у свободу вираження поглядів у демократичному суспільстві.

4.2.2. Блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники»

4.2.2.1. Обставини та перебіг справи

28 квітня 2017 р. Рада національної безпеки й оборони України прийняла рішення «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», у якому йшлося про необхідність введення обмежувальних заходів щодо низки російських фізичних і юридичних осіб²⁷⁷. Рішення було прийнято на підставі відповідних пропозицій Служби безпеки України, Кабінету Міністрів України та Національного банку України²⁷⁸.

15 травня 2017 року тодішній Президент України Петро Порошенко видав указ №133/2017, яким було введено в дію рішення РНБО від 28 квітня 2017 року про застосування обмежувальних заходів щодо окремих російських суб'єктів правовідносин²⁷⁹. Відповідно до положень цього указу, серед юридичних осіб, на яких було накладено санкції, опинилися, зокрема, низка російських технологічних компаній, ресурсів виробників антивірусного програмного забезпечення, а також інформаційних агентств та вебсайтів, доступ до яких було повністю заблоковано²⁸⁰.

Слід наголосити, що обмежувальні заходи проти російських Інтернет-ресурсів застосовувалися шляхом використання однакового нормативно-правового механізму, закріпленого у Законі України «Про санкції», і запроваджувалися у межах одноманітного пакета санкцій. Тому ми вирішили вибрати репрезентативний випадок блокування російських Інтернет-ресурсів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» для детального дослідження. Отримані результати аналізу вибраного випадку блокування російських вебсайтів вважатимуться репрезентативними, оскільки їх можна буде

²⁷⁷ Указ Президента України від 15.05.2017 р. №133/2017.

²⁷⁸ Там само.

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ Там само.

екстраполювати на інші аналогічні випадки обмеження доступу до російських онлайн-ресурсів, заблокованих чинним санкційним механізмом.

Підставою повномасштабного блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» була відповідна пропозиція СБУ, в якій йшлося про необхідність запровадження такого виду санкцій стосовно цих платформ, як *«заборона інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів/сервісів»*²⁸¹. У квітні 2017 р. пропозиція СБУ була затверджена рішенням РНБО, а у травні 2017 р. – введена в дію указом №133/2017 тодішнього Президента України П. Порошенка²⁸². Строк блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» становив три роки – тобто, доступ до ресурсів був обмежений до травня 2020 р.²⁸³ У травні 2020 р. строк повномасштабного блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» було продовжено до травня 2023 р. внаслідок затвердження відповідного рішення РНБО санкційним указом Президента України В. Зеленського згідно з Законом України «Про санкції»²⁸⁴.

Якщо говорити про причини обмеження доступу до «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», необхідно зазначити, що з уст українських високопосадовців лунали одразу кілька різних версій щодо причин накладення санкцій на російські онлайн-платформи:

- Перша версія – прес-центр СБУ повідомив, що за допомогою «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» спецслужби РФ здійснюють спеціальні інформаційні операції проти України у межах російсько-української гібридної війни шляхом поширення антиукраїнського контенту з закликами до *«радикальних протестних акцій з використанням зброї»*²⁸⁵.

²⁸¹ Ганжа Л. Блокування сайтів і таємні критерії.

²⁸² Указ Президента України від 15.05.2017 р. №133/2017.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2020 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 14.05.2020 р. №184/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1842020-33629> (дата звернення: 30.07.2021).

²⁸⁵ Заява СБУ щодо використання російськими спецслужбами окремих інтернет-ресурсів у спеціальних інформаційних операціях. *Прес-центр СБ України*. URL: <http://knt.sm.gov.ua/index.php/uk/potochna-diyalnist/vzaemodiya-organy/6468-zayava-sbu-shchodo-vikoristannya-rosijskimi-spetssluzhbami-okremikh-internet-resursiv-u-spetsialnikh-informatsijnikh-operatsiyakh> (дата звернення: 02.08.2021).

- Друга версія – колишній голова СБУ Василь Грицак зазначив, що російські соцмережі слугували інструментом поширення російської ідеології²⁸⁶. Так, за словами В. Грицака, у соцмережах «Вконтакте» та «Однокласники» було виявлено близько 800 спільнот, які поширювали контент «антиукраїнської спрямованості»²⁸⁷.

- Третя версія – колишній секретар РНБО Олександр Турчинов заявляв, що причинами блокування соцмереж «Вконтакте» та «Однокласники» було використання цих онлайн-платформ Росією з метою незаконного збирання інформації, ведення інформаційної агресії проти України, розповсюдження пропаганди, вербування спецслужбами Російської Федерації агентурної мережі, а також поширення піратського контенту²⁸⁸.

- Четверта версія – Президент України П. Порошенко, відповідаючи на петицію з вимогою припинити блокування Інтернет-ресурсу «Вконтакте», вказав наступні причини обмеження доступу до «Вконтакте» та інших інтернет-компаній: використання заблокованих Інтернет-ресурсів для розповсюдження пропаганди РФ і здійснення антиукраїнських спеціальних інформаційних операцій; сприяння заблокованих соціальних мереж спецслужбам Російської Федерації стосовно отримання персональних даних та особистого листування громадян України; залучення українських користувачів соцмереж до складу російської агентурної мережі; розповсюдження маніпулятивної та недостовірної інформації; створення загроз інформаційній безпеці України тощо²⁸⁹.

Водночас компанія «Mail.Ru Group» опублікувала заяву, в якій охарактеризувала цілковите блокування «Вконтакте», «Однокласники» і

²⁸⁶ СБУ виявила в «Однокласниках» та «Вконтакте» близько 800 антиукраїнських груп. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2234953-sbu-viavila-v-odnoklassnikah-ta-vkontakte-blizko-800-antiukrainskih-grup.html> (дата звернення: 02.08.2021).

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Російські соцмережі блокують через вербування та шпигунство - Турчинов. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2229259-rosijski-socmerezzi-blokuut-cerez-verbuvanna-ta-spigunstvo-turcinov.html> (дата звернення: 02.08.2021).

²⁸⁹ Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/036543-еп.

«Mail.Ru» як «політично вмотивоване рішення» української влади²⁹⁰. «Mail.Ru Group» також підкреслила, що у компанії «ніколи не брали участь у політиці» і «не порушили жодного закону України»²⁹¹.

4.2.2.2. Відповідність блокування критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури

Законність. Будь-яке обмеження свободи інформації в Інтернеті повинно бути «передбачене законом»²⁹². «Передбаченість законом» складається з двох аспектів: перший – всякий застосований державою обмежувальний захід повинен мати відповідне підґрунтя у внутрішньому законодавстві держави; другий – внутрішнє законодавство держави повинно відповідати належному рівню «якості законодавства»²⁹³. «Якість законодавства» вимагає надання суб'єктам права можливості доступу до чітко визначених і «передбачуваних за своїми наслідками» правових норм²⁹⁴.

Якщо мова йде про визначення підґрунтя у внутрішньому законодавстві країни, яке використовувалося для обмеження доступу до «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», необхідно зазначити, що рішення про блокування російських ресурсів було прийнято відповідно до статті 5 Закону України «Про санкції», в якій прописаний порядок застосування санкцій. Так, обмежувальні заходи щодо «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» були застосовані на підставі відповідної пропозиції Служби безпеки України, яка була затверджена рішенням Ради національної безпеки й оборони України і введена в дію шляхом видачі указу Президента України²⁹⁵. Такий порядок застосування персональних санкцій відповідає статті 5 Закону України «Про санкції»²⁹⁶.

²⁹⁰ Заявление Mail.Ru Group об ограничении работы на территории Украины. VK. URL: <https://vk.com/company/ru/press/releases/9976/> (дата звернення: 02.08.2021).

²⁹¹ Там же.

²⁹² «Ілдірим проти Туреччини», §57 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §59 ; «Урпер та інші проти Туреччини», §28

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Указ Президента України від 15.05.2017 р. №133/2017 ; Указ Президента України від 14.05.2020 р. №184/2020.

²⁹⁶ Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р.

Крім того, необхідно визначити, чи тип обмежувальних заходів, застосованих проти російських онлайн-платформ, є вказаний у переліку допустимих видів санкцій, передбачених Законом України «Про санкції». Щодо «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» був застосована така санкція, як *«заборона інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів/сервісів»*²⁹⁷. Наголосимо, що такий обмежувальний захід відсутній у переліку допустимих видів санкцій, закріплених статтею 4 Закону України «Про санкції»²⁹⁸. Втім, перелік допустимих видів санкцій є невичерпним, оскільки пункт 25 частини 1 статті 4 Закону України «Про санкції» також містить посилання на можливість запровадження такої категорії санкцій, як *«інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим Законом»*²⁹⁹. Враховуючи, що пункт 25 частини 1 статті 4 Закону України «Про санкції» дозволяє застосовувати обмежувальні заходи, які безпосередньо не вказані у тексті Закону, можна припустити, що *«заборона інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів/сервісів»* належить до категорії «інші санкції»³⁰⁰. Таким чином, накладення санкцій на «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» може вважатися таким, що відповідає першому аспекту «передбаченості законом», оскільки де-юре має підґрунтя у національному законодавстві держави.

Щодо другого аспекту «передбаченості законом» – «якості законодавства» – слід підкреслити, що є обґрунтовані підстави вважати, що текст Закону не є чітко сформульованим чи «передбачуваним за своїми наслідками».

По-перше, заборона Інтернет-провайдерам надавати користувачам доступ до певних онлайн-ресурсів є обмежувальним заходом, який

²⁹⁷ Указ Президента України від 15.05.2017 р. №133/2017 ; Указ Президента України від 14.05.2020 р. №184/2020.

²⁹⁸ Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р.

²⁹⁹ Там само.

³⁰⁰ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 5-6

безпосередньо не прописаний у тексті Закону України «Про санкції» і належить до категорії «інші санкції». Довільне застосування категорії «інші санкції» на розсуд держави є маніфестацією необмеженої дискреції владних органів³⁰¹.

По-друге, використання такого виду санкцій, як «інші санкції», є проявом недотримання принципу «правової визначеності», оскільки суб'єкти права не мають змоги передбачити, за які саме дії на них можуть бути накладені «інші санкції»³⁰².

По-третє, критерії застосування санкцій є непрозорими. Так, якщо говорити про використання Закону України «Про санкції» як законодавчого інструменту обмеження доступу до російських онлайн-ресурсів, українські правозахисні організації зазначають, що конкретні підстави введення санкцій проти вебсайтів є «повністю втаємниченими»³⁰³. До того ж у відкритому доступі немає жодних документів, які б регламентували порядок внесення пропозицій до РНБО щодо застосування санкцій³⁰⁴.

По-четверте, незрозумілим є і коло суб'єктів, які зобов'язані виконувати рішення РНБО. Частина 4 статті 10 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» чітко вказує, що обов'язковість рішень РНБО, які вводяться у дію відповідними указами Президента, поширюється на органи виконавчої влади³⁰⁵. Водночас у контексті блокування доступу до вебсайтів важливими суб'єктами блокування виступають Інтернет-провайдери, які покликані припинити надання користувачам доступу до заборонених онлайн-ресурсів³⁰⁶. Однак українські посадовці чітко не прописали, на підставі яких нормативно-правових положень рішення про обмежувальні заходи, прийняті

³⁰¹ Коаліція «За вільний Інтернет» та громадські організації закликають Президента України та РНБО забезпечити законність та прозорість при застосуванні санкцій до Інтернет-ресурсів. *Платформа прав людини*. URL: <https://www.ppl.org.ua/koaliciya-za-vilnij-internet-ta-gromadski-organizaci%D1%97-zaklikayut-prezidenta-ukra%D1%97ni-ta-rnbo-zabezpechiti-zakonnist-ta-prozorist-pri-zastosuvanni-sankcij-do-internet-resursiv.html> (дата звернення: 02.10.2021).

³⁰² Там само.

³⁰³ Ганжа Л. Блокування сайтів і таємні критерії.

³⁰⁴ Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Горобчишина С., Дуда А. Політика щодо Криму. С. 53.

³⁰⁵ Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.10.2021).

³⁰⁶ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 17-18.

РНБО і введені у дію указами Президента, застосовуються до Інтернет-провайдерів (тобто до приватного сектору)³⁰⁷. Ці суперечливі аспекти безпосередньо впливають на (не)законність прийнятих рішень про запровадження санкцій.

Можемо зробити висновок, що санкції, запроваджені проти «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», ґрунтувались на положеннях національного законодавства у вигляді Закону України «Про санкції». Однак відповідні положення Закону не відповідали достатній «якості законодавства», оскільки вони не були чітко сформульовані чи «передбачувані за своїми наслідками». Отже, з огляду на недостатню «якість законодавства», що застосовувалось для блокування російських онлайн-платформ, санкції проти «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» не відповідали принципу законності.

Легітимність. Обмеження свободи інформації онлайн є легітимним, якщо воно спрямоване на досягнення хоча б однієї з легітимних цілей, закріплених у міжнародному праві – у статті 19 МПГПП та/або статті 10 ЄКПЛ. Такими легітимними цілями є, зокрема, захист національної безпеки і територіальної цілісності, охорона громадського порядку і т. ін.³⁰⁸

Щодо інтерпретації легітимних цілей запровадження обмежень свободи інформації в умовах збройного конфлікту, нагадаємо позицію ЄСПЛ, який неодноразово наголошував, що чутливість безпекової ситуації на певній території країни, разом з обов'язком державних органів реагувати на дії, які можуть викликати зайве насильство, дають владі право вводити обмеження свободи інформації задля гарантування національної безпеки і територіальної цілісності держави, а також запобігання заворушенням чи злочинам³⁰⁹.

Зазначимо, що серед українських владних органів не було єдиної позиції стосовно інтерпретації легітимних цілей блокування російських онлайн-

³⁰⁷ Куницька К. Два роки з часу «санкційного указу» в Україні. Чи було ефективним блокування російських сайтів та соцмереж. *Інтернет свобода*. 2019. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/dva-roki-z-chasu-sankcijnogo-ukazu-v-ukrayini-chi-bulo-efektivnim-blokuvannya-rosijskih-sajtiv-ta-socmerezh> (date of access: 02.11.2021).

³⁰⁸ Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. ; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН.

³⁰⁹ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §56; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §43

платформ. Втім, з огляду на чутливість безпекової ситуації у Криму і східних областях України; враховуючи обов'язок українських органів державної влади реагувати на дії, здатні спричинити застосування зайвого насильства на цих територіях; а також зважаючи на численні повідомлення українських владних органів про використання російських Інтернет-ресурсів для розповсюдження закликів до насильства³¹⁰, поширення антиукраїнського контенту³¹¹, вербування російськими спецслужбами агентурної мережі³¹², створення загроз інформаційній безпеці України³¹³, можемо стверджувати, що запровадження заходів Інтернет-цензури проти «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» переслідувало легітимну мету гарантування національної безпеки і територіальної цілісності держави та/або запобігання заворушенням чи злочинам. Отже, критерій легітимності централізованого аналізу Інтернет-цензури був витриманий при блокуванні російських Інтернет-ресурсів.

Необхідність. Всяке обмеження свободи інформації онлайн має бути «необхідним у демократичному суспільстві»³¹⁴. Європейський суд з прав людини виділяє три умови, за яких обмеження свободи інформації, зокрема у період збройного конфлікту, вважається «необхідним у демократичному суспільстві»:

- наявність «нагальної суспільної потреби» для введення обмежувального заходу³¹⁵;
- пропорційність застосованого обмежувального заходу переслідуваній легітимній меті³¹⁶;
- відповідність і достатність доказів для застосування обмеження³¹⁷.

Щодо наявності чи відсутності «нагальної суспільної потреби» для обмеження доступу до «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», необхідно

³¹⁰ Заява СБУ. *Прес-центр СБ України*.

³¹¹ СБУ виявила в «Однокласниках» та «Вконтакте» 800 антиукраїнських груп. *Укрінформ*.

³¹² Російські соцмережі блокують через вербування та шпигунство - Турчинов. *Укрінформ*.

³¹³ Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/036543-еп.

³¹⁴ «Їлдірим проти Туреччини», §56 ; «Ченгіз та інші проти Туреччини», §58

³¹⁵ «Баская та Окчуоглу проти Туреччини», §61 (ii) ; «Ердогду та Інсе проти Туреччини», §47 (ii) ; «Сенер проти Туреччини», §39 (ii)

³¹⁶ Там само, §61 (iii), §47 (iii) і §39 (iii) відповідно

³¹⁷ Там само.

зазначити, що у нас немає змоги оцінити зміст, контекст і суспільний інтерес ймовірно незаконного контенту, розповсюдження якого слугувало причиною повномасштабного блокування російських онлайн-платформ, оскільки ймовірно незаконний контент не був вказаний у санкційних президентських указах чи додатках до цих указів³¹⁸. У відкритому доступі можна знайти лише списки заблокованих російських вебсайтів, а також різноманітні відмінні одна від одної версії офіційних представників органів державної влади в Україні, що пояснюють причини накладення санкцій на «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», без посилання на конкретний перелік ймовірно незаконного контенту, який містився на цих онлайн-платформах. Незважаючи на те, що причинами блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» українські посадовці назвали поширення певних типів ймовірно незаконного контенту, які гіпотетично могли б становити «нагальну суспільну потребу» для обмеження свободи інформації, на практиці ми не можемо перевірити це припущення через відсутність публічного переліку конкретних матеріалів, які викликали занепокоєння з боку державних органів і спричинили повномасштабне блокування російських Інтернет-ресурсів. Відповідно, не представивши публічного переліку ймовірно незаконних матеріалів, поширюваних на російських онлайн-платформах, українські владні органи не змогли продемонструвати наявність «нагальної суспільної потреби» для блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники».

Стосовно пропорційності блокування онлайн-платформ, слід зазначити, що прецедентна практика ЄСПЛ вимагає розглядати цілковите блокування вебсайтів як останній з можливих засобів обмеження доступу до незаконного контенту³¹⁹. Причиною цього є те, що цілковите блокування Інтернет-ресурсів є проявом довільного втручання у право на свободу інформації, тому що такий захід *«не передбачає розмежування між законною та незаконною*

³¹⁸ Указ Президента України від 15.05.2017 р. №133/2017 ; Указ Президента України від 14.05.2020 р. №184/2020.

³¹⁹ «ТОВ Флавус та інші проти Росії», §38.

інформацією» і, як наслідок, поруч із блокуванням неправомірної інформації призводить до побічного обмеження значної кількості правомірної інформації, що знаходиться на заблокованих Інтернет-ресурсах³²⁰. Відповідно, цілковите блокування ЗМІ не є пропорційним і виходить «поза рамки поняття «необхідного» обмеження в демократичному суспільстві»³²¹. Ба більше, Комітет ООН з прав людини недвозначно оголосив, що будь-які онлайн-обмеження *«повинні бути спрямовані на конкретний контент»*, оскільки *«повномасштабні заборони на функціонування певних сайтів»* порушують норми міжнародного права³²².

Контекстуалізуючи блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» у світлі вищезгаданої інтерпретації щодо визначення пропорційності обмеження свободи інформації онлайн, слід зазначити, що повномасштабне блокування згаданих російських онлайн-платформ було диспропорційним кроком. Крім обмеження доступу до ймовірно незаконної інформації, цілковите блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» також призвело до побічного блокування значної кількості правомірної інформації і суттєво обмежило можливості користування низкою інформаційних та розважальних сервісів, таких як месенджери, доступ до особистих архівів повідомлень, системи обміну повідомленнями, документами, фото, відео тощо³²³. Натомість пропорційною відповіддю на поширення ймовірно незаконного контенту на «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» могло б бути блокування конкретних вебсторінок, на яких міститься незаконний контент, а не цілковите обмеження доступу до російських онлайн-ресурсів. Отже, зважаючи на диспропорційність повномасштабного блокування, а також враховуючи нездатність українських владних органів продемонструвати «нагальну суспільну потребу» цілковитого обмеження доступу до російських онлайн-платформ, можемо з впевненістю

³²⁰ Там само, §37, 38.

³²¹ «Урпер та інші проти Туреччини», §43 і 44 ; «Олмез та Тургай проти Туреччини», §16.

³²² General comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression : UN Human Rights Committee.

³²³ Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні. С. 16.

стверджувати, що умова пропорційності обмеження не була витримана під час блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники».

Щодо відповідності і достатності доказів для застосування обмеження свободи інформації онлайн, Страсбурзький суд постановив, що відповідність і достатність доказів повинна бути забезпечена національними судами внаслідок здійснення останніми самостійного неупередженого аналізу ймовірно незаконного контенту³²⁴. Екстраполюючи цю інтерпретацію на випадок блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», необхідно наголосити, що у даній ситуації обмеження доступу до російських онлайн-ресурсів відбулося без відповідного рішення суду, а українські владні органи не лише не представили жодних обґрунтувань стосовно необхідності цілковитого блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», а навіть не вказали конкретні вебсторінки, які містили оскаржуваний контент. Таким чином, можемо стверджувати, що українські владні органи не зуміли продемонструвати відповідні і достатні докази для повномасштабного блокування російських онлайн-платформ.

Розглянувши питання необхідності повномасштабного блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», ми визначили, що у цьому випадку не було виконано жодної з трьох умов необхідності запровадження обмеження свободи інформації онлайн: українським владним органам не вдалося доказати «нагальну суспільну потребу» цілковитого блокування російських онлайн-платформ; повномасштабне блокування згаданих Інтернет-ресурсів вийшло за рамки пропорційності обмеження переслідуваній легітимній меті; і підстави блокування вебсайтів не були достатніми і відповідними. З огляду на те, що жодна з трьох умов необхідності обмеження свободи інформації онлайн не була виконана, цілковите блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» не було «необхідним у демократичному суспільстві».

³²⁴ «Дмітрієвський проти Росії», §113-115

Підсумовуючи аналіз відповідності повномасштабного блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» критеріям централізованого аналізу Інтернет-цензури, варто зазначити, що українські владні органи витримали критерій легітимності, але порушили критерії законності і необхідності обмеження свободи інформації онлайн. Щодо критерію законності, важливо наголосити, що хоча санкції проти російських онлайн-платформ ґрунтувались на положеннях Закону України «Про санкції», текст закону був нечітко сформульований і непередбачуваний за своїми наслідками, а це є порушенням критерію законності. Критерій легітимності обмеження був виконаний, тому що українські владні органи ймовірно блокували доступ до «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» під приводом гарантування національної безпеки і територіальної цілісності держави, а також запобігання заворушенням чи злочинам на тлі російсько-українського протистояння у Криму і східних областях України. Зрештою, критерій необхідності блокування згаданих онлайн-ресурсів був порушений, оскільки українські посадовці не зуміли продемонструвати «нагальну суспільну потребу», забезпечити пропорційність чи надати відповідні і достатні підстави для цілковитого обмеження доступу до російських онлайн-ресурсів.

Зважаючи на те, що всяке обмеження свободи інформації в Інтернеті відповідає міжнародно-правовими нормами виключно за умови належного дотримання трьох критеріїв централізованого аналізу Інтернет-цензури, слід відзначити, що повномасштабне блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» порушило право на свободу інформації онлайн, оскільки у процесі блокування не було дотримано критеріїв законності і необхідності запровадження відповідних обмежувальних заходів щодо російських онлайн-платформ.

ВИСНОВКИ

Невід’ємною частиною інформаційної складової російсько-української гібридної війни є реалізація Росією та Україною політики Інтернет-цензури, спрямованої на обмеження висловлювань та інформації, що просувають нарративи супротивника в онлайн-просторі. Водночас практика використання наявних нормативно-правових інструментів для цензурування Інтернету обома державами є неоднозначною з погляду міжнародного права. Тому у цій роботі досліджено законодавчий і практичний виміри Інтернет-цензури в Росії та Україні у контексті гібридної війни між двома державами на предмет відповідності міжнародно-правовим нормам, закріпленим в ООН і РЄ.

Проведено когерентний порівняльний аналіз регуляторних підходів ООН і РЄ до свободи вираження поглядів в Інтернеті та виправданої Інтернет-цензури. Висвітлено міжнародно-правові інструменти м’якого, жорсткого та прецедентного права ООН і РЄ. Виявлено, що регуляторні підходи обох організацій до регламентації свободи вираження поглядів онлайн є рівнозначними. Так, ООН і РЄ підтвердили, що право на свободу вираження поглядів повинно однаково гарантуватися як у фізичному світі, так і в Інтернет-середовищі. Крім того, обидві організації ввели таке трактування свободи вираження поглядів в Інтернеті, яке охоплює свободу дотримуватися поглядів і свободу інформації. До того ж ООН і РЄ затвердили аналогічні законодавчі рамки регулювання допустимої Інтернет-цензури. Організації встановили, що всяке обмеження свободи вираження поглядів онлайн повинно відповідати критеріям триступеневого, кумулятивного тесту. Критерії триступеневого тесту – законність, легітимність та необхідність – розглядалися у цьому дослідженні як критерії «центрального випадку» допустимої Інтернет-цензури. Ці критерії були застосовані для централізованого аналізу репрезентативних випадків «гібридного» елементу онлайн-цензури в Росії та Україні крізь призму міжнародно-правових норм.

Досліджено законодавчу базу Росії, яка регламентує обмеження свободи

вираження поглядів в Інтернеті. Встановлено, що процес активного формування законодавчих механізмів для обмеження свободи вираження поглядів онлайн в Росії розпочався після антиурядових протестів 2011-2012 рр. як відповідь на використання демонстрантами Інтернет-платформ для мобілізації протестного руху. Розгортання гібридної війни проти України сприяло посиленню тенденцій зростання державного контролю над Інтернетом в Росії. Визначено, що нормативно-правові інструменти реалізації цензури в російському сегменті Інтернету включають окремі положення Кримінального кодексу РФ (для обмеження свободи дотримуватись поглядів і їх виражати) і «Закону про інформацію» (для обмеження свободи інформації) зі змінами, які були внесені російськими законодавцями для адаптації цих нормативно-правових документів до онлайн-простору у вигляді прийняття «Закону про заклики до сепаратизму», «Закону про екстремізм і розпалювання ненависті», «Закону про «чорний список» сайтів» і «Закону Лугового».

З'ясовано, що після інтервенції в Україну у 2014 році РФ почала активно застосовувати Інтернет-цензуру для викорінення онлайн-інформації і поглядів, які критично висвітлюють збройну агресію Росії проти України. Детально розглянуто два репрезентативні приклади політично вмотивованої онлайн-цензури в РФ на українському напрямку - справи проти Р. Кашапова (обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати) і «Каспаров.Ru» (обмеження свободи інформації). Так, Р. Кашапова засудили до трирічного ув'язнення за поширення чотирьох онлайн-публікацій, які критикували анексію Криму та інтервенцію РФ на Донбасі. Проаналізувавши справу проти Р. Кашапова в світлі критеріїв централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури, встановлено, що дії РФ відповідали критеріям законності і легітимності, але вони не задовольнили критерій необхідності введення обмежень. Щодо справи проти «Каспаров.Ru», то доступ до цілого вебсайту був обмежений через поширення ілюстрації, яка містила текст із закликом до протидії російській інтервенції в Криму. Застосувавши метод централізованого аналізу до провадження проти «Каспаров.Ru», виявлено, що

дії Росії не відповідали ані критерію законності, ані легітимності, ані необхідності. Ба більше, позаяк у справах проти Р. Кашапова та «Каспаров.Ru» дії РФ не задовольнили всі критерії централізованого аналізу Інтернет-цензури, вони порушили право на свободу дотримуватися поглядів і їх виражати онлайн в обох випадках.

Висвітлено міжнародно-правову перспективу щодо правових рамок та практичної імплементації Інтернет-цензури в Україні у межах російсько-української гібридної війни. Визначено, що законодавчі механізми реалізації Інтернет-цензури в Україні почали розвиватися у відповідь на розгортання збройної агресії РФ проти України у 2014 р. Це контрастує з передумовами становлення законодавчого підґрунтя Інтернет-цензури в Росії, оскільки в РФ політика цензурування онлайн-простору формувалася першочергово як реакція на використання «мережі мереж» для координації антиурядових протестів. Також виявлено, що в Україні, на відміну від Росії, відсутнє спеціалізоване законодавство, яке б встановлювало нормативно-правовий режим регулювання Інтернету чи адаптувало наявну законодавчу базу до особливостей онлайн-простору. Втім, попри недовершеність підходів до регулювання свободи вираження поглядів онлайн та Інтернет-цензури, Україна провадить активне цензурування (про)російських висловлювань та інформації онлайн. Інтернет-цензура на російському напрямку здійснюється в Україні шляхом реінтерпретації і використання на новий лад наявних нормативно-правових інструментів, без внесення змін до національного законодавства. Основними нормативно-правовими інструментами реалізації російського виміру Інтернет-цензури в Україні є окремі положення Кримінального кодексу України (для обмеження свободи дотримуватись поглядів і їх виражати) і Закон України «Про санкції» (для обмеження свободи інформації).

Встановлено, що незадовго після початку російсько-української гібридної війни Україна розпочала імплементувати власну політику Інтернет-цензури для боротьби з онлайн-інакодумством. Низку кримінальних

проваджень проти громадян України було відкрито, а (про)російських вебсайтів – заблоковано, ймовірно за поширення проросійських наративів та антиукраїнських висловлювань онлайн. Ґрунтовно проаналізовано два репрезентативні випадки російського виміру Інтернет-цензури в Україні – провадження проти Т. Дюніної (обмеження свободи дотримуватися поглядів і їх виражати) і блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» (обмеження свободи інформації). З'ясовано, що у провадженні проти Т. Дюніної мешканку Мелітополя засудили до трьох років позбавлення волі з однорічним іспитовим строком за здійснення двох онлайн-репостів із закликами до приєднання південно-східних областей України до складу Росії і спонуканням замислитися про створення «Малоросії» в Україні. Дослідивши відповідність провадження проти Т. Дюніної критеріям централізованого аналізу допустимої Інтернет-цензури, визначено, що дії України задовольнили критерії законності і легітимності, але не відповідали критерію необхідності запровадження обмежувальних заходів. Стосовно блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники», доступ до вказаних вебсайтів було повністю обмежено ймовірно через поширення на цих ресурсах антиукраїнського контенту і створення загроз національній та інформаційній безпеці України. Використавши метод централізованого аналізу для надання оцінки блокуванню російських вебсайтів, виявлено, що українські посадовці дотримались критерію легітимності, але не задовольнили критерії законності і необхідності введення обмежень. З огляду на те, що під час кримінального провадження проти Т. Дюніної і блокування «Mail.ru», «Вконтакте» та «Однокласники» не було витримано всі три критерії централізованого аналізу Інтернет-цензури, дії України в обох випадках становили неправомірне втручання у свободу вираження поглядів в Інтернеті.

Евристичність цього дослідження проявляється на кількох рівнях. По-перше, надано комплексний порівняльний аналіз міжнародно-правового регулювання Інтернет-цензури в ООН і РЄ. По-друге, вперше адаптовано метод централізованого аналізу для формулювання і трактування критеріїв

оцінювання допустимих онлайн-обмежень. По-третє, на основі аналізу проваджень проти Р. Кашапова і «Каспаров.Ru» в Росії, а також справ проти Т. Дюніної та «Mail.ru», «Вконтакте» і «Однокласники» в Україні, було продемонстровано, що Інтернет-цензура стала важливим інструментом інформаційного протистояння між двома державами у межах російсько-української гібридної війни. По-четверте, встановлено, що законодавча база та практичні механізми реалізації Інтернет-цензури в обох країнах є суперечливими з погляду міжнародного права прав людини, що свідчить про те, що вони потребують вдосконалення.

Російським та українським законодавцям необхідно внести зміни до наявної національної нормативно-правової бази регулювання свободи вираження поглядів онлайн та Інтернет-цензури. Росії варто запровадити більш чітке формулювання текстів Інтернет-законів і забезпечити належне дотримання процедури реалізації онлайн-цензури відповідно до встановленого законодавством порядку. Україні потрібно внести відповідні зміни до чинного законодавства або розробити і прийняти нові закони, які будуть чітко сформульовані і затвердять комплексний режим правового регулювання Інтернету та порядок обмеження доступу до окремих категорій онлайн-ресурсів. Крім того, Росії та Україні слід припинити практику цензурування висловлювань та інформації політичного характеру, яка, незалежно від різкості та/або контroversійності критики дій влади чи поширених владою наративів, не містить підбурювання до насильства. Російським та українським посадовцям також необхідно перестати застосовувати повномасштабне блокування вебсайтів, які містять ймовірно незаконний контент. Натомість варто обмежувати доступ до конкретних вебсторінок, на яких знаходиться оскаржуваний контент. Зрештою, обом державам треба приділити більшу увагу мотивувальній частині запровадження Інтернет-цензури, щоб забезпечити відповідність і достатність доказів прийнятих рішень про введення онлайн-обмежень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блокировку Каспаров.Ru признали законной. *Каспаров.Ru*. URL: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=53E1E5AF294A9> (дата обращения: 11.12.2020).
2. Бурмагін О., Опришко Л. Свобода слова в інтернеті. Практичний посібник. *Платформа прав людини*. 2019. URL: <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/СВОБОДА-СЛОВА-В-ІНТЕРНЕТІ.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).
3. Бурмагін О., Опришко Л., Опришко Д. Свобода вираження поглядів під час збройного конфлікту. Огляд практики Європейського суду з прав людини. *Платформа прав людини*. 2019. URL: https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Draft_Chapter_on_ECHR_preview.pdf (дата звернення: 07.11.2020).
4. В окупованому Криму приховують дані про COVID-19 серед російських військових – Мінреінтеграції України. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-krym-pryhovuvan-nya-danyh-pro-covid19/30573170.html> (дата звернення: 11.12.2020).
5. Вербицький Д. В. Теоретико-правові аспекти формування прецедентного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. Випуск № 4/2019. С. 12-15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/1> (дата звернення: 10.10.2020).
6. Верховный суд Татарстана утвердил приговор Рафису Кашапову. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/11/d33234/> (дата обращения: 05.12.2020).
7. Вирок Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 4 вересня 2018 р., судова справа № 320/6302/18.
8. Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/036543-еп «Отменить блокировку интернет-ресурса Вконтакте». *Офіційне*

- інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/36543> (дата звернення: 18.11.2021).
9. Ганжа Л. Блокування сайтів і таємні критерії: чому СБУ уникає пояснень про підстави блокування сайтів. *Платформа прав людини*. URL: <https://www.ppl.org.ua/blokuvannya-sajtiv-i-tayemni-kriteri%D1%97-chomu-sbu-unikaye-royasnen-pro-pidstavi-blokuvannya-sajtiv.html> (дата звернення: 09.07.2021).
 10. Гетьманчук М. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник*. 2017. URL: <http://vnv.asv.gov.ua/article/download/157339/156574> (дата звернення: 10.10.2020).
 11. Дворовий М. Санкції та блокування вебсайтів в Україні: як непомітно відкрити скриньку Пандори. *Лабораторія цифрової безпеки*. 2021. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2021/06/Sanctions_and_Internet_UPD_2.pdf (дата звернення: 13.07.2021).
 12. Дело Рафиса Кашапова передано в суд. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution//2015/06/d32277/> (дата обращения: 03.12.2020).
 13. Дія. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/dija> (дата звернення: 05.09.2021).
 14. До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoji-federacijy-proty-ukrayiny> (дата звернення: 02.08.2021).
 15. Європейська конвенція з прав людини : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf (дата звернення: 29.11.2020).
 16. Жуков С. Сайт ZN.UA заблоковано в РФ і окупованому Криму. *Дзеркало тижня*. 2018. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/sayt-zn-ua-zablokuva-po-v-rf-i-okupovanomu-krimu-291572.html> (дата звернення: 30.11.2020).

17. Загальна декларація прав людини : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. № 217 А (III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_/015#Text (дата звернення: 27.11.2020).
18. Замислюватися. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/zamyshlyvatysja> (дата звернення: 05.09.2021).
19. Заява СБУ щодо використання російськими спецслужбами окремих інтернет-ресурсів у спеціальних інформаційних операціях. *Прес-центр СБ України*. URL: <http://knt.sm.gov.ua/index.php/uk/potochna-diyalnist/vzaemodiya-organy/6468-zayava-sbu-shchodo-vikoristannya-rosijskimi-spetssluzhbami-okremikh-internet-resursiv-u-spetsialnikh-informatsijnikh-operatsiyakh> (дата звернення: 02.08.2021).
20. Заявление Mail.Ru Group об ограничении работы на территории Украины. *VK*. URL: <https://vk.com/company/ru/press/releases/9976/> (дата обращения: 02.08.2021).
21. «Каспаров.Ru» оспаривает блокировку. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/counteraction/2014/06/d29700/> (дата обращения: 03.12.2020).
22. Кашапов Рафис Рафаилович. *Правозащитный центр «Мемориал»*. URL: <https://memohrc.org/ru/defendants/kashapov-rafis-rafailovich?page=5> (дата обращения: 26.11.2020).
23. Кирилюк О. Чи слід Україні скасувати санкції проти російських інтернет-платформ? *Freedom House*. 2017. URL: <https://freedomhouse.org/report/policy-brief/2019/chi-slid-ukraini-skasuvati-sankcii-proti-rosiyskikh-internet-platform> (дата звернення: 12.11.2020).
24. Коаліція «За вільний Інтернет» та громадські організації закликають Президента України та РНБО забезпечити законність та прозорість при застосуванні санкцій до Інтернет-ресурсів. *Платформа прав людини*. URL: <https://www.ppl.org.ua/koaliciya-za-vilnij-internet-ta-gromadski-organizaci%D1%97-zaklikayut-prezidenta-ukra%D1%97ni-ta-rnbo->

- [zabezpechiti-zakonnist-ta-prozorst-pri-zastosuvanni-sankcij-do-internet-resursiv.html](#) (дата звернення: 02.10.2021).
25. Коаліція «За вільний інтернет». Юридичний аналіз Указу Президента про блокування сайтів. *Платформа прав людини*. 2018. URL: <https://www.ppl.org.ua/yuridichnij-analiz-ukazu-prezidenta-pro-blokvannya-sajtiv.html> (дата звернення: 16.11.2020).
26. Коваль Д., Короткий Т. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: оцінка міжнародного співтовариства. *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. 2014. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/7464> (дата звернення: 12.12.2020).
27. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.06.2021).
28. Куницька К. Два роки з часу «санкційного указу» в Україні. Чи було ефективним блокування російських сайтів та соцмереж. *Інтернет свобода*. 2019. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/dva-roki-z-chasu-sankcijnogo-ukazu-v-ukrayini-chi-bulo-efektivnim-blokvannya-rosijskih-sajtiv-ta-socmerezh> (дата звернення: 02.11.2021).
29. Лазоренко О. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Випуск № 3. С. 124-133. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sra_2015_3_19.pdf (дата звернення: 12.12.2020).
30. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. № 2200А (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 02.12.2020).
31. Мороз В. Аналітика: як порушували цифрові права у 2018 році в Україні. *Інтернет свобода*. 2018. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/analitika-yak-porushovali-cifrovi-prava-u-2018-roci-v-ukrayini> (дата звернення: 16.11.2020).

32. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания от 28.06.2014 № 179-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201406300024?index=0&rangeSize=1> (дата обращения: 02.10.2020).
33. О внесении изменений в Федеральный закон «О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию» и отдельные законодательные акты Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 28.07.2012 г. № 139-ФЗ. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/35796/page/1> (дата обращения: 02.10.2020).
34. О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 28.12.2013 г. N 398-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2013/12/30/extrem-site-dok.html> (дата обращения: 02.10.2020).
35. О внесении изменения в Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 28.12.2013 г. N 433-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2013/12/30/uk-izm-dok.html> (дата обращения: 02.10.2020).
36. О судебной практике по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности : Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 28.06.2011 г. N 11. URL: <https://rg.ru/2011/07/04/vs-dok.html> (дата обращения: 13.10.2020).
37. Об информации, информационных технологиях и о защите информации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 27.07.2006 г. N 149-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2006/07/29/informacia-dok.html> (дата обращения: 30.11.2020).

38. Опришко Л., Володовська В., Дворовий М. Свобода слова в інтернеті. Законодавчі ініціативи та практика розгляду кримінальних справ в Україні в 2014–2018 роках. *Платформа прав людини*. 2019. URL: https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/zvit_1.pdf (дата звернення: 15.11.2021).
39. Основи методології та організації наукових досліджень / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учб. літ., 2010. 352 с.
40. Председатель Татарского общественного центра арестован по обвинению в возбуждении ненависти. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/01/d30995/> (дата обращения: 03.12.2020).
41. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України від 28.01.2014 р. № 732-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2> (дата звернення: 25.06.2021).
42. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.10.2021).
43. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2020 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 14.05.2020 р. №184/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1842020-33629> (дата звернення: 30.07.2021).
44. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 15.05.2017 №133/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (дата звернення: 13.07.2021).

45. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 02.08.2021).
46. Рафиса Кашапова признали виновным в призывах к сепаратизму и возбуждении ненависти. *Центр Сова*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/09/d32800/> (дата обращения: 05.12.2020).
47. Російські соцмережі блокують через вербування та шпигунство - Турчинов. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2229259-rosijski-socmerezzi-blokuut-cerez-verbuvanna-ta-spigunstvo-turcinov.html> (дата звернення: 02.08.2021).
48. Росія заблокувала сайт Укрінформу. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1990277-rosia-zablokuvala-sajt-ukrinformu.html> (дата звернення: 28.11.2020).
49. Роскомнагляд заблокував сайт організації, яка радила питати України щодо поїздок до анексованого Криму. *Інститут масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua/news/roskomnaglyad-zablokuvav-sajt-organizatsiji-yaka-radila-pitati-dozvolu-ukrajini-na-vidviduvannya-i11819> (дата звернення: 06.12.2020).
50. СБУ виявила в «Однокласниках» та «Вконтакте» близько 800 антиукраїнських груп. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2234953-sbu-viavila-v-odnoklassnikah-ta-vkontakte-blizko-800-antiukrainskih-grup.html> (дата звернення: 02.08.2021).
51. Служба безпеки України. Голова СБУ пропонує продовжити заборону російських соцмереж ще на 3 роки. *Facebook*. 2020. URL: <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/photos/a.1539443172952349/2663913550505300/?type=3&theater> (дата звернення: 15.07.2021).
52. Строк за репост: жительку Мелітополя засудили до трьох років. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/45675495> (дата звернення: 30.08.2021).

53. Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Горобчишина С., Дуда А. Політика щодо Криму. Рекомендації : посібник. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2018. 88 с. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/posibnyk.pdf> (дата звернення: 03.07.2021).
54. Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 01.07.2021) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.12.2021). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (дата обращения: 01.12.2021).
55. Универсальный сервис проверки ограничения доступа к сайтам и (или) страницам сайтов сети «Интернет». Роскомнадзор. URL: <http://blocklist.rkn.gov.ru/#anchor> (дата обращения: 01.12.2021).
56. Юськів Б., Хомич С. Роль медіа-пропаганди в умовах «гібридної війни». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. Випуск № 132. С. 27-43. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/download/3172/2847> (дата звернення: 07.11.2020).
57. Article 19. Digital Rights in Russia: An Analysis of the deterioration to Freedom of Expression Online. *Article 19*. 2017. URL: https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38696/case_studies_R02_A5_WEB.pdf (Last accessed: 23.11.2020).
58. Benedek W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet : a book. 194 p. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2013. URL: <https://rm.coe.int/prems-167417-gbr-1201-freedom-of-expression-on-internet-web-16x24/1680984eae> (Last accessed: 11.12.2020).
59. Cheng T. The Central Case Approach to Human Rights: Its Universal Application and the Singapore Example. *Washington International Law Journal*. 2004. Vol. 13, № 2. P. 257 - 302. URL: <https://digitalcommons.law.uw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1341&context=wilj> (Last accessed: 12.12.2020).
60. Coynash H. So can you annex a country's territory & jail those who criticize

- this for ‘separatism’? *Kharkiv Human Rights Protection Group*. 2016. URL: <http://khpg.org/en/index.php?id=1452604120> (Last accessed: 09.12.2020).
61. Duffy N. Internet freedom in Vladimir Putin’s Russia: The noose tightens. *Semantic Scholar*. 2015. URL: <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2015/01/Internet-freedom-in-Putins-Russia.pdf> (Last accessed: 04.01.2021).
 62. Ermoshina K., Loveluck B., Musiani F. A market of black boxes: The political economy of Internet surveillance and censorship in Russia. *Journal of Information Technology and Politics*. 2021. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03190007/document> (Last accessed: 28.04.2021).
 63. Finnis J. Natural law and natural rights. 2 ed. Oxford: Oxford University Press, 2011. 500 p.
 64. Freedom House. Freedom on the Net 2011 – Russia. *Freedom House*. 2011. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Russia_FOTN2011.pdf (Last accessed: 04.01.2021).
 65. Freedom House. Freedom on the Net 2013 – Ukraine. *Freedom House*. 2013. URL: <https://www.refworld.org/docid/52663acd12.html> (Last accessed: 02.06.2021).
 66. Freedom House. Freedom on the Net 2014. Tightening the Net: Governments Expand Online Controls. *Freedom House*. 2014. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FOTN_2014_Full_Report_compressedv2_0.pdf (Last accessed: 02.03.2021).
 67. Freedom House. Freedom on the Net 2015 – Russia. *Refworld*. 2015. URL: <https://www.refworld.org/docid/5632179d16.html> (Last accessed: 04.01.2021).
 68. Freedom House. Freedom on the Net 2016 – Ukraine. *Freedom House*. 2016. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2016> (Last accessed: 04.01.2021).
 69. Freedom House. Freedom on the Net 2020 – Russia. *Freedom House*. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/country/russia/freedom-world/2020> (Last

- accessed: 05.11.2020).
70. Freedom House. Freedom on the Net 2021 – Ukraine. *Freedom House*. 2021. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2021> (Last accessed: 02.10.2021).
 71. General comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression : UN Human Rights Committee of 21.07.2011 № CCPR/C/GC/34. URL: <https://www.refworld.org/docid/4ed34b562.html> (Last accessed: 05.12.2020).
 72. Goldsmith J., Wu T. Who Controls the Internet? Illusions of a Borderless World : a book. New York: Oxford University Press, Inc., 2006. 239 p.
 73. Human Rights Watch. Россия: Разблокировать интернет-СМИ. *Human Rights Watch*. 2014. URL: <https://www.hrw.org/ru/news/2014/03/25/253763> (Last accessed: 11.10.2020).
 74. Johnson D., Post D. The Rise of Law on the Global Network: Information Policy and the Global Information Infrastructure. *Borders in Cyberspace* / Ed. B. Kahin, C. Nesson. Harvard: Harvard Information Infrastructure Project, 1997. P. 3-48.
 75. Kramer M. The Clampdown on Internet Activities in Russia and the Implications for Western Policy. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/the-clampdown-on-internet-activities-in-russia-and-the-implications-for-western-policy/> (Last accessed: 28.04.2021).
 76. La Rue F. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. *UN Office of the High Commissioner for Human Rights*. 2011. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (Last accessed: 05.10.2020).
 77. Maida A. Online and On All Fronts - Russia's Assault on Freedom of Expression. *Human Rights Watch*. 2017. URL: <https://www.hrw.org/report/2017/07/18/online-and-all-fronts/russias-assault-freedom-expression> (Last accessed: 03.11.2020).

78. Media and Internet division of the Council of Europe. Recommendations and declarations of the Committee of Ministers of the Council of Europe in the field of media and information society. *Council of Europe*. 2016. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680645b44> (Last accessed: 09.12.2020).
79. Micek P., Olukotun D. Ukraine's internet ban fights fire with fire: it's still censorship. *Access Now*. 2017. URL: <https://www.accessnow.org/ukraines-internet-ban-fights-fire-fire-still-censorship/> (Last accessed: 23.05.2021).
80. On human rights and the rule of law in the Information Society : Declaration of the Committee of Ministers of the Council of Europe of 13.05.2005 № CM(2005)5. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp (Last accessed: 28.11.2020).
81. On Ukraine: Resolution of the European Parliament of 17.07.2014 № 2014/2717 (RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2014-0009_EN.html (Last accessed: 23.11.2020).
82. Plattner A. The Digital Counter-Revolution: Why the Kremlin pursues a sovereign Internet. *International Centre for Defence and Security*. 2019. URL: https://icds.ee/wp-content/uploads/2019/11/ICDS-Analysis_The-Digital-Counter-Revolution_Antonin-Plattner_November-2019.pdf (Last accessed: 28.04.2021).
83. Polyakova A., Meserole C. Exporting digital authoritarianism: The Russian and Chinese models. *Foreign Policy program at Brookings*. 2019. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/08/FP_20190827_digital_authoritarianism_polyakova_meserole.pdf (Last accessed: 28.04.2021).
84. Reporters Without Borders. Taking Control? Internet Censorship and Surveillance in Russia. *Reporters Without Borders*. 2019. URL: https://www.reporter-ohne-grenzen.de/fileadmin/Redaktion/Downloads/Berichte/2019/russiareport_web_updated.pdf (Last accessed: 28.04.2021).

85. Research Division of the Council of Europe. National security and European case-law. *European Court of Human Rights*. 2013. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_national_security_EN_G.pdf (Last accessed: 04.12.2020).
86. Schreck C. Russia's Selective Takedowns Of Critics Of Its Crimea Seizure. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. 2017. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-selective-takedowns-crimea-seizure-separatism-charges/28918477.html> (Last accessed: 12.11.2020).
87. Shaffer G., Pollack M. Hard vs. Soft Law: Alternatives, Complements, and Antagonists in International Governance. *Minnesota Law Review*. 2010. URL: https://www.minnesotalawreview.org/wp-content/uploads/2011/08/ShafferPollack_MLR.pdf (Last accessed: 26.11.2020).
88. Sherstoboeva E., Pavlenko V. Follow-up to the Comparative study on «Blocking, filtering and take-down of illegal Internet content». *Council of Europe*. 2019. URL: <https://rm.coe.int/dgi-2019-update-chapter-russian-federation-study-blocking-and-filterin/168097ac52> (Last accessed: 12.11.2020).
89. Snegovaya M. Putin's Information Warfare In Ukraine. *Institute for the Study of War*. 2015. URL: <https://www.understandingwar.org/report/putins-information-warfare-ukraine-soviet-origins-russias-hybrid-warfare> (Last accessed: 05.12.2020).
90. Statement of the NATO-Ukraine Commission. *NATO*. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108499.htm (Last accessed: 25.10.2020).
91. Tatar Activist And Prisoner Of Conscience Released. *Amnesty International*. URL: https://ua.amnesty.ch/urgent-actions/2015/01/012-15/012-15-4?ua_language=en (Last accessed: 03.12.2020).
92. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2012 № 20/8. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/731540?ln=en> (Last accessed: 22.11.2020).

93. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 26.06.2014 № 26/13. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/775322?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020).
94. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 01.07.2016 № 32/13. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/845727?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020).
95. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 05.07.2018 № 38/7. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1639840?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020).
96. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : Resolution of the UN Human Rights Council of 13.07.2021 №47/16. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3937534?ln=ru> (Last accessed: 22.11.2020).
97. To member States on Internet freedom : Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe of 13.04.2016 № CM/Rec(2016)5(1). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016806415fa (Last accessed: 17.11.2020).
98. Wildhaber L. The European Court of Human Rights in action. *Ritsumeikan University*. 2004. URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/rlr21/wildhaber.pdf> (Last accessed: 22.11.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А. Список прецедентів Європейського суду з прав людини

1. «Баская та Окчуоглу проти Туреччини» (*Başkaya and Okcuoğlu v Turkey*), рішення від 8 липня 1999, заяви №23536/94 і 24408/94
2. «Дмитрієвський проти Росії» (*Dmitriyevskiy v. Russia*), рішення від 3 жовтня 2017 року, заява №42168/06
3. «Ердогду та Інсе проти Туреччини» (*Erdogdu and Ince v. Turkey*), рішення від 8 липня 1999, заяви 25067/94 і 25068/94
4. «Зана проти Туреччини» (*Zana v. Turkey*), рішення від 25 листопада 1997, заява № 69/1996/688/880
5. «Їлдірим проти Туреччини» (*Yildirim v. Turkey*), рішення від 18 грудня 2012 року, заява №3111/10
6. «Олмез та Тургай проти Туреччини» (*Ölmez and Turgay v. Turkey*), рішення від 5 жовтня 2010, заяви №2318/09, 12616/09, 23563/09, 26801/09, 26837/09, 26846/09, 26851/09 і 26859/09
7. «Сенер проти Туреччини» (*Şener v. Turkey*), рішення від 18 липня 2000, заява №26680/95
8. «Стомахін проти Росії» (*Stomakhin v. Russia*), рішення від 9 травня 2018 року, заява №52273/07
9. «Сюрек проти Туреччини (№1)» (*Sürek v. Turkey (no. 1)*), рішення від 8 липня 1999, заява №26682/95
10. «ТОВ Флавус та інші проти Росії» (*ООО Flavus and Others v Russia*), рішення від 23 червня 2020 року, заяви №12468/15, 23489/15 і 19074/16
11. «Урпер та інші проти Туреччини» (*Ürper and Others v. Turkey*) рішення від 20 жовтня 2009, заяви №14526/07, 14747/07, 15022/07, 15737/07, 36137/07, 47245/07, 50371/07, 50372/07 і 54637/07
12. «Ченгіз та інші проти Туреччини» (*Cengiz and Others v. Turkey*), рішення від 1 грудня 2015, заяви №48226/10 і 14027/11
13. «Штоль проти Швейцарії» (*Stoll v. Switzerland*), рішення від 10 грудня 2012 року, заява №69698/01

SUMMARY

The relevance of the given research is predicated upon the accentuation of the legal instruments and practical mechanisms for implementing Internet censorship in Russia and Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian hybrid war. Increased attention is paid to investigating representative cases of Internet censorship carried out in both countries. This is done in the perspective of international law standards on freedom of expression enshrined in the legal frameworks of the United Nations (UN) and the Council of Europe (CoE).

The goal of this research is to elaborate on the legal instruments that are used in Russia and Ukraine to implement Internet censorship within the framework of the hybrid war between the two countries, as well as to determine the compliance of Internet censorship in both countries with international law standards.

To accomplish the stated goal, five objectives are outlined as follows:

- to define the internationally accepted criteria within the UN and the CoE regarding permissible restrictions of freedom of expression online and to conceptualize the benchmark for international law assessment of Internet censorship in view of the defined criteria;

- to investigate the domestic law framework for implementing the Ukrainian dimension of Russia`s Internet censorship;

- to provide an international law perspective on online censorship in the Russian Federation in the context of Russia`s hybrid war against Ukraine by virtue of applying international law criteria for permissible Internet censorship. To this end, the Russian Internet censorship in the proceedings against R. Kashapov and «Kasparov.Ru» is analyzed;

- to examine the domestic law framework that is utilized by Ukraine when implementing Internet censorship policy on the Russian direction;

- to provide the international law analysis of Internet censorship in Ukraine within the framework of the Russian-Ukrainian hybrid war through the prism of the international law criteria for permissible Internet censorship. In this regard, the

proceedings against Tetiana Diunina and the restriction of access to «Mail.ru», «VKontakte» and «Odnoklassniki» are examined.

The subject matter of the research includes the employment of Internet censorship in Russia and Ukraine as an instrument of information confrontation between the two countries within the Russian-Ukrainian hybrid war.

The scope of the research encompasses the international law criteria for permissible Internet censorship, the legal instruments for restricting freedom of expression online in Russia and Ukraine, as well as representative cases of the «hybrid» dimension of Internet censorship in both countries from the perspective of international law criteria for permissible Internet censorship.

This research is conducted at two levels of methodological analysis: at the level of general scientific methodology and specific scientific methodology. As regards general scientific methodology, the study endorses the application of the empirical research methods (descriptive, comparative, and case study) and general methods and techniques of research (analysis, synthesis, induction, and analogy). Concerning specific scientific methodology, the «central case» method is utilized. Within the scope of this thesis, the «central case» comprises the international law criteria for permissible Internet censorship.

With respect to the research results, the study provided a comprehensive comparative analysis of the regulatory approaches towards the protection of the freedom of expression online as elaborated within the United Nations and the Council of Europe. After analyzing the relevant soft law and hard law instruments adopted by the UN and the CoE, the study found that the regulatory approaches towards the freedom of expression online employed by the selected organizations are alike and complementary. More precisely, the UN and the CoE repeatedly reaffirmed that the right to freedom of expression must be equally preserved both offline and online. Furthermore, both organizations interpret the freedom of expression online to include the freedom of opinion and the freedom of information. Additionally, the UN and the CoE endorse the same policy frameworks concerning limitations of the right to freedom of expression online. More specifically, Internet-

related limitations of freedom of expression must comply with the requirements of the three-part, cumulative test. That is to say, restrictive measures must meet the criteria of legality, legitimacy, and necessity. These requirements of the three-part, cumulative test formed the «central case» for permissible Internet censorship, which was subsequently applied for the analysis of the representative cases of Internet censorship in the Russian Federation and Ukraine.

The thesis also shed light on the Internet censorship component of Russia's hybrid war against Ukraine. It found that the Russian domestic legal framework for regulating Internet censorship encompasses certain provisions of the Criminal Code (restricting freedom of opinion) and the «Information Act» (restricting freedom of information). Both legal instruments were amended by Russian legislators with a view to adapting these documents to the online space. The relevant amendments were brought about, *inter alia*, by the «Law on calls for separatism», «Law on extremism and incitement of hatred», «Internet blacklist law», and «Lugovoi's law».

Furthermore, two representative cases of online censorship in Russia were analyzed with a view to determining their compliance with the «central case» criteria for permissible Internet censorship – the proceedings against R. Kashapov (the restriction of freedom of opinion) and Kasparov.ru (the restriction of freedom of information). Mr. Kashapov was the activist imprisoned for sharing four social media posts condemning Russia's aggressive policies towards Ukraine. After investigating the proceedings against R. Kashapov, the research found that Russian authorities' actions were compliant with the «central case» criteria of legality and legitimacy. However, they failed to fulfill the necessity criterion. As regards blacklisting Kasparov.ru, the website was blocked for publishing the material critical of Russian intervention in Crimea. The study concluded that Russian authorities failed to account for all three criteria for permissible Internet censorship – that is to say, they violated the «central case» criteria of legality, legitimacy, and necessity. Accordingly, considering that in the proceedings against Rafis Kashapov and Kasparov.ru the Russian authorities' actions did not fulfill all three «central case» criteria, the freedom of expression in both proceedings was violated.

As regards the Russian dimension of Internet censorship in Ukraine, there were several significant findings. It was found that in Ukraine, unlike in Russia, there is no specialized legislation establishing an online regulatory regime or adapting the existing legal framework to the peculiarities of Internet domain. However, despite these shortcomings, Ukraine's Internet censorship on the Russian direction is carried out by dint of reinterpreting existing legal instruments without amending the domestic law framework. The main reinterpreted legal instruments for implementing the Russian dimension of Ukraine's Internet censorship are represented by certain provisions of the Criminal Code of Ukraine (restricting freedom of opinion) and the Law of Ukraine «On Sanctions» (restricting freedom of information).

Concerning the representative case-studies of Ukraine's Internet censorship within the Russian-Ukrainian hybrid war, two representative cases were analyzed - the case against Tetiana Diunina (the restriction of freedom of opinion) and «Mail.ru», «VKontakte» and «Odnoklassniki» (the restriction of freedom of information). It was found that T. Diunina was sentenced to three years in prison with one year of probation for reposting two online publications calling for the accession of the south-eastern regions of Ukraine to Russia and the creation of «Malorosiiia» in Ukraine. Having examined the compliance of the proceedings against T. Diunina with the «central case» criteria for permissible Internet censorship, it was determined that Ukraine's actions met the criteria of legality and legitimacy, but failed to satisfy the criterion of necessity. With regard to the blocking of «Mail.ru», «VKontakte» and «Odnoklassniki», these websites were completely blocked arguably due to the dissemination of anti-Ukrainian content that threatened Ukraine's national and information security. The research found that Ukrainian officials fulfilled the criterion of legitimacy, but did not meet the criteria of the legality and necessity of website blocking. Given that the proceedings against T. Diunina and «Mail.ru», «VKontakte» and «Odnoklassniki» did not satisfy all three «central case» criteria for permissible Internet censorship, Ukraine's actions in both cases constituted unlawful interference with freedom of expression on the Internet.

Overall, the significance of this thesis is four-fold. Firstly, it provides an extensive comparative analysis of the regulatory approaches towards Internet censorship developed within the UN and the CoE. Secondly, the study adjusts an innovative «central case» method to conceptualize, interpret, and apply in practice the requirements for permissible Internet censorship. Thirdly, the research demonstrates that Internet censorship has become an important (albeit controversial from the international law perspective) instrument for information confrontation between Russia and Ukraine within the hybrid war between the two states. This is illustrated by the analysis of the proceedings against R. Kashapov and «Kasparov.Ru» in Russia, as well as the cases against T. Dunina and «Mail.ru», «Vkontakte» and «Odnoklassniki» in Ukraine. Fourthly, it is established that legal frameworks and practical mechanisms for implementing Internet censorship in both countries sit uneasy with international law standards, which necessitates the introduction of the relevant amendments in Russia and Ukraine with a view to ensuring the compliance of existing Internet censorship frameworks and mechanisms with international law.